تاريخ جو فلسفو

ڊاڪٽر مبارڪ علي

اعجاز قريشي

تاريخ جو فلسفو

(مضمون)

ڊاڪٽر مبارڪ علي

سنڌيڪار: اعجاز قريشي

قيمت ٦ روپيه

راڀيل ادبي اڪيڊمي

حيدرآباد سنڌ

رابيل ڪتاب نمبر ٣٧
(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

ڇاپو:- پهريون
اشاعت جي تاريخ: سيپٽمبر ١٩٨٥ع
ڇپائيندڙ:- نظام عباسي
ڇپيندڙ:- نيرنگ آرٽ پريس حيدرآباد
ڪيليگرافي:- محمد علي سهتو
قيمت:- ڇهه رپيه

گهرائڻ لاءِ
رابيل ادبي اڪيڊمي
٣/٧ منظور چيمبر
گاڏي کاتو حيدرآباد

Tarikh Jo Filsafo (Philosophy of history) Written by Dr: Mubark Ali. Professor Dept: of Genral History Sind University. Translated by Ajaz Qureshi Associate Professor Dept: of Economics, Sind University.

فهرست

ـ مهاڳ — اعجاز قريشي	٤
ـ تاريخ ۽ تاريخ جو فلسفو	٩
ـ تاريخ جا نقصان ۽ فائدا	٢١
ـ تاريخ ۾ تبديلي	٣٤
ـ تاريخ ۽ ترقي	٣٩
ـ تاريخ ۽ تقدير	٤٣
ـ تاريخ ۽ سازش	٤٥
ـ تاريخ ۾ جيڪڏهن ۽ پر	٤٨
ـ زباني ۽ لکيل تاريخ	٥١
ـ تاريخ ۾ گردش جا نظريا	٥٥
ـ تاريخ ۾ ترقيءَ جو نظريو.	٦٨

مهاڳ

ماڻهو پنهنجي لکن سالن جي تاريخ ۾ ڪن مختلف ارتقائي مرحلن مان گذريو آهي. سڀ کان پهريائين سنڌس زندگيءَ ۾ جيڪا ارتقا ٿي، سا آهي سنڌس جانور کان ماڻهو جي پد تائين پهچڻ جي ارتقا. اها ارتقا لکها سالن تي ڦهليل آهي. انهيءَ جي نتيجي ۾ ماڻهوءَ ۽ جانور جي وچ ۾ جيڪو بنيادي فرق پيدا ٿيو، سو هيءُ ته ”ماڻهو سوچي به سگهي ٿو.“ ماڻهو جو عمل رڳو پنهنجين جبلتن هٿ وس نه آهي، پر هو پنهنجي آسپاس ۽ ماحول مان حاصل ڪيل علم جي بنياد تي پنهنجي ڀلي ۽ بهتري لاءِ سوچي، سمجهي عمل به ڪري سگهي ٿو.

ٻيو ارتقائي مرحلو جنهن مان انسان گذريو آهي، سو آهي انهيءَ سماج جي ارتقا جنهن ۾ هو پاڻ جهڙن ٻين سان گڏجي رهي ٿو. انساني سماج، انساني ارتقا جي تمام شروعاتي دور ۾ ڄمي جنم وٺي چڪو هو، ڇاڪاڻ ته انسان لاءِ اڄ کان هزار سال اڳ فطرت جي بي لغام قوتن سان منهن ڏيڻ لاءِ گڏ رهڻ کان سواءِ ٻيو ڪو به چارو ڪونه هو. هر ڪنهن ماڻهو کي پنهنجي، اڪيلي جي، وجود، بقا ۽ فائدي لاءِ ٻين جي، گڏيل مدد درڪار هئي، تنهنڪري انساني سماج جو ڄمڻ اٽل هو.

انساني سماج جي ڄمڻ جي هزارها سالن جي تاريخ ۾ انهي جو تمام وڏو حصو، تقريبن ۴/۳، انسان اهڙي سماجي نظام هيٺ گذاريو آهي، جنهن کي برابري وارو سماج چئي سگهجي ٿو. سڀ گڏجي پورهيو ڪندا هئا ۽ سڀ گڏجي کائيندا هئا، سيني جون خوشيون ۽ غم گڏيل هئا. سڀ گڏجي پنهنجي قوتن ۽ صلاحيتن آهر فطرت جي منهن زور قوتن سان مهاڏو اٽڪائيندا هئا ۽ پنهنجي گذر سفر ۽ وجود لاءِ جتن ڪندا هئا. فطرت سان سندن انهيءَ ويڙهه ۾ نئي هو نيون نيون ڳالهيون سکيا ۽ سندن علم ۾ اضافو آيو. سندن علم ۾ انهيءَ اضافي سبب هو هاڻي فطرت کان اڳي کان گهڻو ڪي حاصل ڪري سگهيا ٿي ۽ اهو به وڌيڪ آسانيءَ سان انهيءَ مرحلي تي ٿي جڏهن هڪ ماڻهو جي محنت پنهنجي قوت گذر کان وڌيڪ پيدا ڪري سگهي ٿي، انساني سماج پنهنجي ارتقا جي نئين مرحلي ۾ داخل ٿيو. انهيءَ وقت جي چالاڪ ۽ هوشيار ماڻهن ۽ طاقتور قبيلن زور زبردستي يا حرفت سان ٻين کي پنهنجو تابع بنائڻ شروع ڪيو، چاڪاڻ ته اهي تابعدار پنهنجي لاءِ ۽ پنهنجي تابع ڪندڙن لاءِ گذر سفر ۽ زنده رهڻ جا وسيلا پيدا ڪري سگهيا ٿي. اهڙي نموني اڳين گڏيل ۽ ڀائيچاري واري سماج جي جڳهه تي هڪ نئين نظام جڳهه ورتي، جنهن ۾ سڀ برابر نه هئا. هڪڙا هئا غلام ۽ ٻيا هئا سندن آقا. سماج جي وحدت ٽٽي ويئي

۽ سماج طبقن ۾ ورهائجي ويو. سماج جي اها طبقاتي ورهاست اڄا تائين دنيا جي وڏي حصي ۾ ڪنهن نه ڪنهن شڪل ۾ هلندي ٿي اچي، پر هڪ ڳالهه جيڪا انهن سڀني طبقاتي سماجن ۾ هڪجهڙي آهي سا هي ته ماڻهن جي گهڻائي پوئتي ۽ ڏوراڻي ماڻي ٿي. تنهن ڪري لازمي طرح انهي ڏوراڻيءَ جو سڀ کان وڏي ۾ وڏو مقصد انهيءَ سماج کي بچائڻ آهي.

جيئن ته پاڻ اڳ بيان ڪري چڪا آهيون ته ماڻهوءَ کي جيڪا ڳالهه باقي جانورن کان ڌار ٿي ڪري سا آهي سندس شعور، ”جيڪو پاڻ ائين جو ڪاڻي ٿو سو سڀ سمجهي ٿو“، هاڻي ظاهر ته ڪوبه ماڻهو ائين سمجهي ته ڪو پيو مون سان زيادتي ٿو ڪري ڪيئن آمنا صدقنا ڪندو، ڪيئن پورهيو ڪري پنهنجي لاءِ عذاب گهندو. ان ڪري انهن ڏوراڻي وارن ماڻهن پنهنجي ڦرلٽ کي برقرار رکڻ لاءِ ڪي عمومي گس ۽ واٽون ڳولي ڪيون.

انهن سان سڀني کان اهم هي آهي ته ڦرندڙ اهو محسوس ڪري نه اهو جيڪي ڪجهه وهي واپري ٿو اهو بلڪل جائز ۽ انصاف آهي. تنهنڪري انهي ڏوراڻي وارن، اهڙا خيال جوڙيا ۽ انهن کي پنهنجن مڙني قوتن ۽ وسيلن ذريعي گهڻائي جي ذهن تي مڙهيو ته اهو جيڪي ڪجهه آهي سو درست ۽ جائز آهي.

اهو سڀ ڪجهه، فطري ۽ مٿانهين جي مرضي

مطابق آهي ۽ هو جيڪڏهن انهي جي خلاف ڪجهه به ڪندا ته هتي ۽ هتي اهڙو عذاب ڀوڳيندا، جنهن جي پڌڻ سان ڏي وار ڪانڊارجيو وڃن، پر ان جي باوجود ماڻهن جي گهڻائي تاريخ ۾ پنهنجي جهنم جهڙي زندگيءَ کي بدلائڻ لاءِ اٿي ڪڙا ٿيا، تہ هنن پنهنجو ٻيو طريقو آزمايو، اهو هو مٿن زور، زبردستي ۽ ڏاڍ جو وسيلو.

شروع کان وٺي هيل تائين مڙني انساني سماجن ۾ هر ماڻهو جي زندگي ڪنهن نہ ڪنهن فلسفي هيٺ گذري ٿي، فلسفي مان مراد اهو عمومي خيالن جو مجموعو آهي جو هر ماڻهو پنهنجي متعلق، پنهنجي آسپاس جي متعلق، هن ڪائنات جي متعلق ۽ ان ۾ جو ڪجهه وهي واپري ٿو، جي متعلق رکي ٿو ۽ انهيءَ مطابق سندس عمومي رويو بہ جڙي ٿو.

جڏهن کان سماج طبقن ۾ ورهائجو آهي، تہ ٻيون سڀ شيون بہ ورهائجي ويون ۽ فلسفو بہ ورهائجي ويو. هڪ ٿورائي جي بچاءُ جو فلسفو ۽ ٻيو ان جي خلاف فلسفو. تاريخ جي سمجهڻ جو فلسفو بہ انهيءَ نموني ورهايل آهي. هڪ اهو جيڪو تاريخ ۾ حاڪمن کي صحيح ثابت ڪري ۽ ٻيو انهن کي غلط ۽ ظالم.

ڊاڪٽر مبارڪ جيڪو سنڌ يونيورسٽي ۾ تاريخ جو پروفيسر آهي، تنهن ويجهڙ ۾ سنڌ ۽ برصغير جي تاريخ تي ڪوڙ سارو ڪم ڪيو آهي. پاڻ هڪ استاد هئڻ سان گڏوگڏ تاريخ ۾ عوام دوست عقيدي جو قائل آهي ۽

تاريخ ۾ عوام جي اڪثريت جي جدوجهد، انهن جي ڪردار ۽ انهن سان ٿيندڙ ڏاڍاين جو ذڪر پنهنجن لکڻين تاريخن ۾ ڪيو اٿس. جيئن ته هر ماڻهو لاءِ پنهنجي چوڌاري لاءِ تاريخ ۽ تاريخ جي فلسفي کي صحيح نموني ۽ صحيح نقطهءِ نظر کان سمجهڻ ضروري آهي، تنهن ڪري ڊاڪٽر مبارڪ پنهنجي هن ڪتاب ۾ ڏاڍي عالمانه نموني ۽ ڏاڍي سادگيءَ ۽ رواني سان تاريخ جي فلسفي جي مختلف مسئلن ۽ پهلوئن جو جائزو ورتو آهي ۽ ان سلسلي ۾ جيڪي، مکيه خيال رهيا آهن، انهن سڀني کي پڙهندڙن آڏو رکندي، تاريخ جي روشن خيال فلسفي کي وڌيڪ چٽو ڪيو اٿس، ۽ سندس انهيءَ لکڻي مان تاريخ کي سمجهڻ ۽ تاريخ جي مدي خارج نظرين جون ڪوتاهيون پڻ ظاهر ٿي پيون آهن. اسان اميد ٿا ڪيون ته ڊاڪٽر مبارڪ جي هي ڪوشش، پڙهندڙن جي علم ۽ عقل ودانش ۾ چڱو ڪردار ادا ڪندي.

آءٌ ادي تنوير جوڻيجو، پنهنجن پياري دوستن لکومل، حميد ڀارس، رسول بخش مگسي ۽ نظام عباسي جو ٿورائتو آهيان جن منهنجي هن ڪتاب جوڙڻ ۽ ڇپائي ۾ مدد ڪئي.

اعجاز قريشي

ايسوسيئيٽ پروفيسر
اقتصاديات کاتو
سنڌيونيورسٽي ڄامشورو
۱۰ سيپٽمبر ۱۹۸۵ع

تاريخ ۽ تاريخ جو فلسفو

لغت ۾ تاريخ جي معنيٰ آهي ”وقت جو ڏس ڏيڻ“ يا ”وقت ٻڌائڻ“، اصطلاحن ۾ جي معنيٰ آهي ”وقت ٻڌائي احوال کي مقرر ڪرڻ.“ ماضي ۾ ٿيندڙ واقعن جن تاريخ ۾ ڪا تبديلي ڪئي هجي يا جن جي سياسي، معاشي ۽ معاشرتي اهميت هجي، اهڙن واقعن کي ترتيب ڏيئي ۽ گڏ ڪري ان سان بيان ڪرڻ علم تاريخ جي دائري ۾ اچي ٿو. اهي اهم موضوع جيڪي تاريخ جي تشڪيل ڪن ٿا انهن ۾ وڏين شخصيتن جي پيدائش ۽ وفات، قومن، حڪمرانن ۽ شهرن جي تاريخ، جنگيون، فتحون ۽ شڪستون، عمارتن جون اڏاوتون، زميني ۽ آسماني حادثا مثال طور ڏڪار، وبا، زلزلا، سج ۽ چنڊ گرهڻ ۽ سيلاب، عجيب ۽ غريب واقعا جيڪي انسان جي لاءِ حيرت جو سبب ٿيا هجن، سماجي ۽ ثقافتي حالتون، رسمون ۽ رواج، موسيقي، ناچ، مصوري ۽ ادب اچي وڃن ٿا. تاريخ لکندڙ انهن واقعن کي گڏ ڪري انهن جي چنڊ ڇاڻ ڪري ٿو. ابتڙ واقعن جو تجزيو ڪري ٿو ۽ ڪوشش ڪري ٿو ته صحيح واقعن کي ظاهر ڪيو وڃي.

تاريخ تبديل ٿيڻ وارو علم آهي. ڇو ته نون مسودن،

نهين شاهدين ۽ نون آڌارن ظاهر ٿيڻ جي سبب نه رڳو نون واقعن ۾ اضافو ٿئي ٿو، پر انهن واقعن جي روشنيءَ ۾ تاريخدان جي راءِ ۽ فيصلا به تبديل ٿيندا رهن ٿا. مثال طور هندستان ۾ مسلمانن جي دؤر جي تاريخ ۾ محمد تغلق پنهنجن سڌارن ۽ منصوبن جي سبب "مجموعه اضداد" سڏيو ويو ۽ هاڻي نئين تحقيق جي روشنيءَ ۾ هي ثابت ٿي ويو ته انهيءَ جا منصوبا خيالي نه هئا. علاؤالدين ۽ پدمڻي جي متعلق جيڪي ڪهاڻيون مشهور هيون، هاڻ تاريخدانن انهن کي فرضي ثابت ڪري ڇڏيو آهي. انهيءَ طرح يورپ جي تاريخ ۾ ميٽرنڪ، بسمارڪ ۽ ٻين شخصيتن جي متعلق نون واقعن جي روشنيءَ ۾ راءِ تبديل ٿي آهي. شخصي حڪومتن جي زماني ۾ حڪمران دربار ۾ تاريخدانن کي نوڪر ڪري رکندا هئا جيڪي انهن جي دؤر ۽ حڪومت ۾ ٿيندڙ واقعن کي لکندا هئا. انهن جي خواهش هوندي هئي ته تاريخ ۾ انهن جو نالو ۽ ڪارناما محفوظ رهن. انهن تاريخن کان سواءِ تاريخ لکندڙ پنهنجي ذاتي پسند يا ناپسند جي بنياد تي به تاريخ لکندا هئا. اهڙيون تاريخون جيڪي ذاتي مشاهدن ۽ تجربن جي روشنيءَ ۾ لکيون ويون "اصل" سڏبيون آهن ۽ ڪنهن خاص دور جو مواد فراهم ڪن ٿيون. انهيءَ کان پوءِ ايندڙ تاريخدان "اصلن" جي روشنيءَ ۾ واقعن جو تجزيو ڪري ۽ تنقيدي نظر سان جائزو

وٺي انهي لائق ٿين ٿا جو تاريخ کي حقيقت پسنديءَ سان بيان ڪري سگهن.

انسان کي تاريخ سان انهيءَ ڪري دلچسپي آهي جو اها سندس پنهنجي تاريخ آهي ۽ جڏهن هو تاريخ ۾ ٿيندڙ واقعن ۽ تاريخي بيانن کي پڙهي ٿو ته انهي ۾ هن کي پنهنجو عڪس نظر اچي ٿو. مارڪس چوي ٿو ته:-

”تاريخ ڪجهه به نٿي ڪري، هن وٽ گهڻي ملڪيت نه آهي. هي ڪا جنگ نٿي وڙهي. هي انسان آهي، حقيقي انسان، جيڪو سڀ ڪم ڪري ٿو ۽ جيڪو هر عمل تي قادر آهي.“

تاريخ ۾ تاريخدان جو تخيل، هن جي بيان ڪرڻ جو طريقو ۽ هن جي لکڻ جو نمونو اهي جزا آهن جيڪي واقعن کي زنده ڪري ڇڏين ٿا ۽ پڙهڻ وارو محسوس ڪري ٿو ته هي واقعا هن جي سامهون ٿي رهيا آهن ۽ هو نه رڳو واقعن کي ڏسي رهيو آهي، پر پاڻ به ان جو هڪ حصو آهي. ماضي جيڪو بند ڪتاب وانگر هوندو آهي. تاريخ ان کي کولي روشنيءَ ۾ ڪٺي اچي ٿي.

انساني تهذيب ۽ تمدن جي تاريخ، ماضي جا واقعا، انهن واقعن جو پس منظر، سبب ۽ نتيجي جي مطالع کان پوءِ مفڪرن تاريخ جي وسيلي فڪر جي راهه کي مقرر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ جاڳزو ورتو ته:-

تاريخ جي مطالع مان انسان ڪجهہ سکي ٿو يا نہ؟ ڇا هي حقيقت جي ڳولا ۾ مدد ڪري ٿي؟ ڇا تاريخ جو پنهنجو ڪو منصوبو آهي، جنهن جي اها پورائو ڪري رهي آهي؟ ڇا تاريخ جا اهڙا قانون آهن جن جي تحت تاريخ جو وهڪرو روان دوان آهي؟ ڇا تاريخ ترقي جي طرف وڌي رهي آهي ۽ ڇا هي ترقي مسلسل آهي يا ان ۾ جڳهہ جڳهہ تي رڪاوٽون اچي وڃن ٿيون؟ ڇا انسان تقدير جي هٿان بيوس آهي يا انسان پنهنجي تاريخ پاڻ تعمير ڪرڻ تي خود مختيار آهي؟ انهن سوالن جا جواب تاريخ جي ذريعي ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي.

تاريخ جو فلسفو، تاريخي واقعن جي انبار مان انساني ذهن، شعور ۽ فڪر جي ترقي جو مطالعو ڪري ٿو ۽ انهن واقعن جي پٺيان جيڪي سبب ڪم ڪري رهيا هئا، انهن تان پردو هٽائي ڇڏي ٿو ۽ انساني ذهن ۽ دماغ جي تهن ۾ جيڪو ٻڪل هو انهيءَ کي ڇڪي ٻاهر آڻي ٿو جنهن جي ڪري تاريخي واقعا انسان جي سامهون پنهنجي اصلي شڪل، صورت ۽ صحيح حالت ۾ اڀري سامهون اچن ٿا. انهيءَ لاءِ تاريخ کي پڙهڻ جي لاءِ تاريخ جي فلسفي جي ضرورت آهي، جنهن جي ڄاڻ کان سواءِ تاريخ ۽ تاريخي واقعن جي اصليت ۽ وضاحت کان واقف نٿو ٿي سگهجي. تاريخ جي فلسفي جي مدد سان اسين انساني تاريخ جو نئون رخ تنقيدي

نظر ڪان جائزو وٺي سگھون ٿا، پر هي ب سمجھي سگھون ٿا ته مختلف دورن ۾ مختلف نظرين ۽ عقيدن جي تحت ڪيڪي تاريخون لکيون ويون آهن. انهن جا موضوع ڇا هئا ۽ ڪهڙن مقصدن جي ڪري لکيون ويون هيون. انهن جي مدد سان اسين تاريخي ارتقا سان گڏوگڏ انساني ذهن جي ارتقا جو ب مطالعو ڪري سگھون ٿا.

شروعاتي مشرقي تاريخون ديوي، ديوتائن جي مافوق الفطرت ڪارنامن ۽ داستانن تي ٻڌل آهن. انهي لاءِ انهن تاريخن ۾ ديوي ۽ ديوتائن جي عظمت اجاگر ڪئي وئي آهي ۽ انساني عمل گم آهي. انهي الهياتي تاريخ سان انساني ذهن ۽ انهي جي ارتقا جو اندازو ٿئي ٿو ته انهي شروعاتي دور ۾ انسان جي لاءِ فطرت هڪ سربستو راز هئي ۽ انهيءَ لاءِ اهي سڀئي زميني ۽ آسماني حادثن ۽ واقعن کي ديوي ۽ ديوتائن سان لاڳاپيندا رهيا. انهن تاريخن ۾ سڀئي قوت ۽ طاقت ديوتائن وٽ هئي ۽ انسان جي حيثيت محض انهن جي هٿ ٺوڪئي جهڙي آهي.

سڀ کان پهريائين يونانين تاريخ جو شعور حاصل ڪيو، انسان ۽ فطرت جي تصادم جي ذريعي تاريخ کي سمجھڻ جي ڪوشش ڪئي، فطرت جي تبديلي ۽ قيرقار ۾ انهن انسان جي تبديلي ۽ قيرقار کي ڏٺو، موسمن جو تبديل ٿيڻ ۽ مقرر وقت تي سرءُ، بهار، گرمي ۽

سردي جو اچڻ، زلزلن ۽ سيلابن سان زمين جي اندر ۾ متي تبديلي جو اچڻ، فطرت سان مقابلي ۾ انسان جي فتح ۽ شڪست ۽ پنهنجي بقائي جي لاءِ انسان جي جدوجهد انهن مشاهدن کي انساني تاريخ جو مطالعو ڪرڻ ۽ تجزيو ڪرڻ ۾ مدد ڪئي، انهيءَ لاءِ يونانين جنهن تاريخ جو بنياد رکيو اها مذهبي قصن ۽ ديو مالائي ڪهاڻين تي ٻڌل هئي، پر انهن انساني سرگرمين ۽ عمل تي هئي. جن مان هو واقف هئا. انهن جي تاريخ اهي واقعا نه آهن جيڪي فرضي ۽ حقيقت کان پري هجن، پر اهي واقعا آهن جيڪي ماضي ۾ ٿيا هجن ۽ جن جي باري ۾ انهن جي واقفيت هئي. يوناني، تاريخ جي علم کي انهي جي لاءِ ضروري سمجهندا هئا ته انهي سان تبديلي جو شعور پيدا ٿئي ٿو ۽ تبديلي جي هن شعور جي ذريعي انسان پنهنجن عملن تي قادر ٿي سگهي ٿو.

يونانين کان پوءِ رومين تاريخ کي نئون رخ ڏنو. اهي تاريخ کي هڪ مسلسل ۽ جاري رهڻ وارو سلسلو سمجهندا هئا. انهي ڪري هنن ماضي جي ورثي جي حفاظت ڪئي ۽ قديم شين ۽ (نوادرات) کي محفوظ ڪيو. رومين پهريون دفعو ”عالمي ۽ قومي تاريخ“ جو تصور ڏنو. يوناني ۽ رومي تاريخ ۾ انسان کي مرڪزي حيثيت حاصل آهي. انهن ۾ ديوتائن جو اثر پورو پنو آهي. انهن جي ويچهو تاريخ ۾ جيڪي ڪجهه ٿيندو

آهي اهو انسان جي مرضي ۽ خواهش جي مطابق ٿيندو آهي.

عيسائيت جي تاريخي نظرئي ۾ انساني عمل کنهن سوچيل سمجهيل منصوبي جي تحت نٿو ٿئي، پر اوچتو ڏي اوچتو کنهن شديد خواهش جي ذريعي ٿئي ٿو، انهيءَ عيسائيت ۾ ”بنيادي شاهد“ جو تصور آهي. عيسائيت ۾ هڪ منصوبي کي ظاهر ڪيو ويو آهي هي منصوبو انسان جو نه آهي، پر خدا جو آهي ۽ انسان محض ايلچي جي حيثيت سان هن منصوبي جو پورائو ڪري رهيو آهي. عيسائيت جي هن تاريخي نقطهٔ نظر سان هي آفاقي تصور پيدا ٿيو ته خدا وٽ سڀئي انسان برابر آهن ۽ اهي سڀئي ملڪ، هر ملڪ، معاشري ۽ ماحول ۾ خدا جي منصوبي کي عملي جامو پارائي رهيا آهن.

اسلامي تاريخي تصور ۾ خدا جي ذات تاريخ جو محور آهي ۽ انساني عمل خدا جي منصوبن جي تڪميل ڪري رهيو آهي. انهيءَ کان علاوه اسلامي تاريخ جي تصور ۾ علم تاريخ عبرت جا موقعا فراهم ڪري ٿو. ماضي جا واقعا، ماضي جا آثار ۽ قومن جو عروج ۽ زوال سڀ هن دنيا جي (بي ثباتي) ۽ فاني هجڻ جا دليل آهن. انهي جي لاءِ تاريخ انسان جي لاءِ باعث عبرت آهي.

روشن خيالي جي دور ۾ تاريخ کي سائنسي ۽ عقلي بنيادن تي پرکيو ويو، پر انهي فڪر جي تحت ماضي جي دور کي وحشي ۽ بربريت سمجهيو ويو ۽ انهي

سان مقابلو ڪندي زماني، حال کي ترقي يافته ۽ روشن خيال دؤر تصور ڪيو ويو. انهي جي خلاف رومانوي تحريڪ پيدا ٿي جنهن جو پرجوش ڪارڪن روسو هو. هن تاريخ ۾ حڪمران کان گهڻو عوام تي زور ڏنو ۽ والٽيئر تي نڪته چيني ڪندي چيو ته روشن خيال حڪمران انهي وقت تائين ڪجهه نٿا ڪري سگهن جيستائين عوام خود روشن خيال هجن، ماضي کي اهڙو وحشت جو دور نه سمجهجي پر انساني تهذيب جي ارتقا جي هڪ ڪڙي سمجهي ڏسڻ گهرجي. انساني تاريخ هڪ مسلسل عمل آهي ۽ انساني تهذيب برابر اڳتي وڌي رهي آهي. ثبوت پسندن تاريخ جي قانونن کي ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي، جيئن تاريخ کي به سائنسي بنيادن تي جانچيو ۽ پرکيو وڃي، پر انهي نظرئي جي تحت لکيل تاريخن ۾ واقعن جي ڇنڊ ڇاڻ ۽ تفصيل ته آهي، پر انهن تي ڪابه تنقيد نه آهي. انهن تاريخن کي رڳو تاريخ سمجهي مطالعو ڪيو ۽ انهي جي تهه ۾ فڪر کي نه ڏٺو ۽ سڀني کان وڌيڪ هي ته انهن تاريخ کي رڳو سياست تائين محدود رکيو ۽ سائنس مذهب ۽ آرٽ جي اثرن جو تجزيو نه ڪيو.

مارڪس ۽ اينگلز تاريخي ماديت جو نظريو پيش ڪري تاريخ جي سمجهاڻي ۽ وضاحت کي هڪ نئون ۽ جاندار نقطه نظر ڏنو. تاريخ، ماديت، انساني تهذيب ۽ تمدن جي ارتقا ۽ انهي جي ترقي جو جائزو وٺي

انسان ۽ فطرت ۽ طبقاتي تصادم جي نتيجي ۾ پيدا ٿيندڙ واقعن کي بي نقاب ڪيو آهي. تاريخي ماديت معاشري جي تاريخ ۽ فطرت جي تاريخ ۾ بنيادي فرق پڌائيندي انهي ڳالهه جي طرف اشارو ڪري ٿي ته جيئن فطرت شعور نٿي رکي انهي جي لاءِ انهي جو ارتقا طبعي ٿئي ٿو، پر معاشري جو شعور انهن نظرين مان جنم وٺي ٿو. جيڪو وقت به وقت ۾ ڏاڪي به ڏاڪي معاشري ۾ پيدا ٿين ٿا.

انسان محنت ۽ شعوري قوتن جي ذريعي فطرت کي تبديل ڪري ٿو ۽ انهي کي پنهنجي هٿ وس ڪري ٿو. انساني دماغ ۽ هٿ انهي جي محنت جا اوزار آهن. جن جي حيثيت پيداواري نظام ۾ هڏين ۽ عضون جي هوندي آهي، محنت جا اوزار محنت جي ذريعن کي ترتيب ڏيندا آهن ۽ اهي ڏي ملي ڪري پيداوار جي ذريعن کي وڌائين ٿا. پيداواري قوتن جي ذريعي انسان ۽ فطرت جي لاڳاپن جو پتو پوي ٿو ته انسان محنت ۽ مشقت جي وسيلي ڇا ڇا تبديليون ڪيون ڇو ته انسان نوان نوان اوزار ايجاد ڪيا ته جيئن گهٽ محنت سان هو گهڻي پيداوار حاصل ڪري سگهي.

انساني تاريخ جي مطالعي مان خبر پوي ٿي ته پيداواري قوتون پيداواري لاڳاپن کي جنم ڏين ٿيون. جيئن ته وقت سان گڏوگڏ پيداواري قوتون به بدلبيون

رهن ٿيون، انهيءَ لاءِ ان سان گڏوگڏ تعلقات بہ بدلبا رهندا آهن. جڏهن پيداواري لاڳاپا پيداواري قوتن جو ساٿ نہ ٿا ڏيئي سگهن تہ لاڳاپن جي خرابي جي نتيجي ۾ اندروني تصادم ٿئي ٿو ۽ جيئن پيداواري قوتون اڳيان وڌن ٿيون تيئن لاڳاپا پٺيان رهجي وڃن ٿا ۽ ڪوشش ڪن ٿا تہ ان جي ترقي ۾ رڪاوٽ وجهن. انهيءَ مرحلي تي پيداواري قوتن ۽ لاڳاپن کي نئين سر جوڙڻ جي ضرورت ٿئي ٿي ۽ اها جوڙجڪ سماجي انقلاب جي ذريعي ٿئي ٿي. ڇو تہ پيداواري طريقو سماجي زندگي جو بنياد آهي. انهيءَ لاءِ تاريخ کي پيداوار جي ترقي جي ذريعي سمجهي سگهجي ٿو.

تاريخ جو فلسفو، تاريخ کي هڪ وسيع نقطہ نظر سان ڏسي ٿو ۽ ان فڪري موضوعن کي ڳولي اٿي ٿو جيڪي تاريخي واقعن جي تهہ ۾ لڪل هوندا آهن. مثلاً عبرت جو احساس پيدا ڪرڻ، ڪاميابي ۽ ناڪاميابي جو تصور، قومن جو عروج ۽ زوال، خدا جي منصوبن جو پورائو، تقدير ۽ حالتن جي قوت، قرآن جي عظمت، نيڪي ۽ بدي جو ٽڪر، قومن ۽ نسلن جي برتري، انسان ۽ فطرت جو ٽڪر، انساني فطرت جو ڦيرگهير ۽ تبديلي.

انهن موضوعن جي وسيلي تاريخ جو فلسفو انهن قانونن کي ڳولڻ جي ڪوشش ڪري ٿو جيڪي تاريخي واقعن جي تهہ ۾ لڪل هوندا آهن يا انهن منصوبن

جي گولا ڪندو آهي، جنهن کي مڪمل ڪرڻ جو ڪم تاريخ ڪري رهي آهي. تاريخ جو فلسفو انهن گوناگون پهلوئن کي ڳولهڻ جي باوجود اڃ تائين تاريخي قانونن ۽ ضابطن کي مقرر نه ڪري سگهيو آهي ۽ نه ئي وري انهن جي متعلق ڪجهه ٻڌائي سگهيو آهي ته ڇا تاريخ سڌي لائين ۾ ترقي ڪندي ۽ وڌندي رهي آهي يا اها لائين سڌي نه پر ٽيڏي آهي ۽ اهو ته تاريخ هڪ ئي دائري ۾ ڪوشش ڪري رهي آهي؟ جڏهن ته اهو چيو ويو آهي ته تاريخ هڪ دائري ۾ گردش ڪري رهي آهي ته پوءِ اهو تصور ترقي جو انڪار ڪري ٿو. ڇو ته تاريخ جو بار بار هڪ شيءِ کي ورجائڻ ، اڀرڻ، ڪرڻ، ۽ مقرر ٿيل رستن تي هلڻ اهو ظاهر ڪري ٿو ته تاريخ هن دائري ۾ قيد ۽ گرفتار آهي ۽ انهي مان ٻاهر نڪرڻ سندس وس ۾ نه آهي. انهي ڪري تاريخ ۾ ترقي جي نظرئي کي ثابت ڪرڻ جي لاءِ چيو ويو آهي ته هي سڌي لائين ۾ برابر اڳتي وڌي رهي آهي. انهي جو اڳيان وڌڻ ترقي جي علامت آهي، پر انهي ترقي جي نظريي ۾ خرابي اها آهي ته تاريخ جي رستي ۾ اچڻ وارين رڪاوٽن کي نظرانداز ڪري ڇڏي ٿو. انهي لاءِ هن نظرئي کي فروغ مليو ته تاريخ هڪ ٽيڏي لائين تي وڃي رهي آهي. ان جي رستي ۾ رڪاوٽون به ايندڙيون آهن، پراڻين ۽ نين روايتن ۾ تصادم به ٿيندو آهي ۽

رجعت پسند ۽ ترقي پسند قوتن جي ڪشمڪش ڪان پوءِ اها اڳيان وڌندي رهندي آهي.

تاريخ ۽ تاريخ جو فلسفي پنهنجي ماضي جي واقعن جو تجزيو ڪري انساني سمجهه ۽ ڏاهپ ۾ نه رڳو اضافو ڪندا آهن، پر انهي کي شعور به ڏين ٿا، جنهن سان حال ۽ مستقبل کي سنوارڻ ۾ مدد ملي ٿي.

تاريخ جا نقصان ۽ فائدا

جڏهن کان تاريخ جو علم وجود ۾ آيو آهي ۽ انسان پنهنجي ماضيءَ جي يادن کي لکڻ شروع ڪيو آهي تڏهن کان وٺي مؤرخ ۽ تاريخدان واقعن کي بيان ڪرڻ وقت پنهنجي پسند، نا پسند، تعصب، نفرت ۽ محبت ۽ پنهنجي ذاتي راءِ کي به ان ۾ سمائي ڇڏي ٿو. ذاتي جذبات کانسواءِ مؤرخ قومي، نسلي ۽ مذهبي نقطهء نظر سان به تاريخي واقعن کي ڏسي ۽ پرکي ٿو. مطلب ته تاريخ هر دؤر جي معاشري جي پوري عڪاسي ڪري ٿي ۽ ان جي ذريعي معاشري جي ذهنيت کي سمجهي سگهجي ٿو. تاريخ انساني معاشري کي ٻئي ناڪاري ۽ هاڪاري اثر وجهي ٿي. ناڪاري اثرن ۾ سڀ کان اهم اثر نفرت، عداوت، تعصب ۽ دشمني وارو اثر آهي جنهن جو دنيا جي قومن ۾ جٿاءُ دار آهي، مختلف قومن جي وچ ۾ خونريز جنگيون، لڙايون، فتح ۽ شڪست هڪ قوم جي ٻي قوم هٿان ذليل ۽ خراب ٿيڻ، باهمي رقابت، دشمني جي بنياد تي معاشي ۽ سياسي نقصان ڪٿڻ انهيءَ جو منفي اثر آهي.

اهي آهي واقعا آهن جيڪي تاريخ جي صفحن ۾ محفوظ رهندا آهن. قومن ۽ معاشرن جي وچ ۾ انهن تلخ

يادن کي برقرار رکندا آهن. مثال طور، يورپ جي ٽاريخ ۾، انگلنڊ ۽ فرانس، فرانس ۽ جرمني، جرمني ۽ اتحادي ملڪن ۾ ٿيل جنگيون، دشمنيون، شڪستون ۽ انهن جي نتيجي ۾ ٿيندڙ معاهدا نا انصافين جي ياد تازي ڪن ٿا. عيسائين ۽ مسلمانن جي وچ ۾ ٿيندڙ صليبي جنگيون، ترڪن ۽ بلغان جي عيسائي رياستن جي وچ ۾ باهمي محاذ آرايون اڄ تائين عيسائين ۽ مسلمانن کي هڪ ٻئي کان بدظن ڪري رکيو آهي. اڄڪلهه جي دؤر ۾ يورپ طرفان نوآبادين سان سلوڪ تاريخ جي ذريعي هڪ نسل کان ٻئي نسل ۾ اچي رهيو آهي.

ماضي جون اهي تلخ يادون، جيڪي ٽاريخ جي صفحن ۾ محفوظ آهن، قومن ۽ سماجن جي وچ ۾ نفرت ۽ عداوتن کي اڃا تائين برقرار رکيو اچن ۽ دنيا کي امن ۽ آشتي جي بجاءِ جنگين ۽ خونريزين ڏانهن گهلي وڃي رهيون آهن.

تاريخ ماضيءَ جي شاندار ۽ دلڪش تصوير پيش ڪري ٿي ۽ ماضي جي اها دلڪشي خصوصيت سان زوال پذير معاشري جي ترقي ۾ رڪاوٽ پيدا ڪري ٿي، ڇاڪاڻ ته رجعت پرست ۽ قدامت پرست تاريخ جي مدد سان پنهنجي نظريي جي حمايت ۾ دليل ڏين ٿا. بحالي جون تحريڪون حال جي مسئلن جو حل ماضيءَ ۾ ڳولهينديون آهن ۽ عوام جي شعور ۽ ترقي جي، جذبي کي روڪي پوري معاشري کي ماضي جي ڏنڌلي

شان ۽ شوڪت ڏانهن واپس وٺي وڃڻ چاهيندڙ هئا.
ماضيءَ جي بحاليءَ جون تحريڪون، حال جي جنگ
کي ماضيءَ جي رنگيل هٿيارن سان وڙهائڻ چاهين ٿيون
۽ اهي هٿيار تاريخ جي سرد هٿيار خانن مان ڪڍي
استعمال ڪن ٿيون. چاڪاڻ ته تاريخ ڏي اهو عجائب گهر
آهي جتي اهڙن بيڪار هٿيارن ۽ قديم فڪرن ۽ نظرين
کي سنڀالي رکيو ويندو آهي.

تاريخ ۾ جنهن پهلوءَ کي وڏيڪ اهميت ڏني وئي
آهي، اها قومن، معاشرن ۽ انسانن جي وچ ۾ جنگ ۽
جدل، قتل ۽ غارتگري آهي. جيڪو جنگ ۾ ڪامياب
ٿيو. ان جي ڪاميابي ۽ فتح کي مؤثر ۽ دلڪش انداز
۾ پيش ڪيو ويو. جن وڏ ۾ وڏ انساني خون وهايو
۽ انساني لاشن جا ڍير لڳايا. انهن کي بهادر، شجاع
۽ دلير چيو ويو، ظالم، ڦورو ۽ سفاڪ انسان فاتح
قرار ڏنا ويا. تاريخ جي انهيءَ نقطهٔ نظر ۾ ان وقت
تبديلي ايندي جڏهن انسان پنهنجي فطرت ۾ بدليندو
۽ جنگ جي بجاءِ امن کي ترجيح ڏيندو.

تاريخ جو شاندار ۽ روشن پهلو اهو آهي ته اها
انسان جي مسلسل جدوجهد جي تصوير پيش ڪري ٿي.
جنهن ۾ انسان ظلم، ستم ۽ استحصال جي خلاف جنگ
جوڙيندو رهيو ۽ تمام رنڊڪن جي باوجود اڳتي وڌندو
رهيو. تاريخ ۾ رجعت پرست قوتن پنهنجي طاقت جي
باوجود ٽڪرا ٽي شڪست کاڌي ۽ ترقي پسند

طاقتون ڪامياب ٿيون.

تاريخ ۾ بغاوت هميشه معاشري جي ترقي ۾ حصو ورتو، اهي بغاوتون سياسي هجن يا معاشرتي يا مذهبي انهن جو معاشري تي هميشه گهرو اثر ٿيو آهي. جيڪڏهن تاريخ ۾ اهي بغاوتون نه ٿين ها ته معاشري جا ادارا، روايتون، قدر، رسمون ۽ رواج، مضبوط ۽ مستحڪم هجن ها ۽ انساني معاشرو، هڪ ئي نظام ۾ هميشه قيد ۽ نظر بند هجي ها پر هر دور ۾ پيدا ٿيندڙ بغاوتن، پنهنجي دور جي نظام کي چيلينج ڪيو ۽ بيٺل معاشرن کي لوڏي ڇڏيو. معاشري ۾ تخليقي سرگرميون ان وقت تيز تر ٿيون، جڏهن معاشري ۾ قائم ٿيل ادارن ۽ قدرن جي خلاف بغاوت ٿي. تخليق ۽ خيالن جي دولت سان اهڙائي ماڻهو مالا مال ٿيا. جن روايتن جي خلاف بغاوت کي پنهنجو ساٿي بڻايو اهڙن ئي ماڻهن ادب، موسيقي، مصوري، سنگتراشي، سياست، مذهب ۽ ثقافت ۾ نوان طور طريقا ۽ انداز پيدا ڪيا ۽ پنهنجين تخليقن سان سان معاشري جي مئل رڳن ۾ تازو روح ڦوڪيو.

جن ماڻهن پنهنجي دور ۽ نظام جي خلاف بغاوت ڪئي ان ڏوهه ۾ کين ذهني ۽ جسماني تڪليفن ۽ اذيتن مان گذرڻو پيو، پر سندن بغاوت معاشري جي جمود کي ٽوڙي ان کي ترقيءَ ڏانهن گامزن ڪيو.

معاشري جي خلاف اهي بغاوتون حالتن جون پيداوار هونديون آهن ڇاڪاڻ ته جڏهن به معاشري

جون روايتون، بيڪار ۽ فرسوده ٿي وينديون آهن ته ذهن انهن کي ٽوڙڻ جي ضرورت هوندي آهي. ان وقت باغي ماڻهو ان ضرورت کي پورو ڪندا آهن، پر هنن جي پنهنجي زندگي ان بغاوت جي نذر ٿي ويندي آهي ۽ صرف ايندڙ دور انهن جي قربانين جو قدر ڪندو آهي.

تاريخ منفي ۽ مثبت ٻئي نظريا رکي ٿي، پر ان جو مطالعو انساني ذهن کي وسعت ۽ ڪشادگي بخشيندو آهي ۽ انساني ذهن کي سمجهڻ ۾ مدد ڏيندو آهي.

تاريخ ۾ فرد جو ڪردار

تاريخ هر دور جي ذهن جي عڪاسي ۽ نمائندگي ڪري ٿي. تاريخ جي لکيل حيثيت تڏهن کان عمل ۾ آئي، جڏهن کان انساني معاشري ۾ شخصي حڪومتون قائم ٿيون ۽ اقليت اقتدار تي قبضو ڪري اڪثريت کي پنهنجو تابعدار بڻايو. ان ڪان پوءِ اقليت جي اها ڪوشش رهي آهي ته پنهنجي اقتدار ۽ پنهنجي اثر رسوخ برقرار رکڻ لاءِ مختلف روايتن، قدرن ۽ ادارن ذريعي عوام کي اهو تاثر ڏئي ته اقليت ذهني ۽ جسماني طرح عوام کان مٿاهين آهي انهي ڪري سندس تابعداري يا اطاعت ڪرڻ سڄي عوام جو اخلاقي ۽ قانوني فرض آهي.

پنهنجي شخصيت کي اڀارڻ لاءِ انهن علم ۽ ادب کي به استعمال ڪيو، شاعرن انهن جي شان ۾ قصيدا لکي انهن جي ذات کي زنده رکڻ جي ڪوشش ڪئي، مؤرخن انهن جي ڪارنامن کي بيان ڪري انهن کي تاريخ ساز بڻايو. تاريخ ۾ شخصن يا فردن جي ڪردار کي ايتري قدر اڀاريو ويو آهي جو ڪيترن ماڻهن وٽ تاريخ عظيم شخصن جي سوانح حيات کان وڌيڪ ڪجهه به نه آهي. شروعات ۾ سياسي شخصيتن کي تاريخ ۾

وڏيڪ اهميت هوندي هئي، ڇو ته اهي اقتدار ۽ طاقت جا مالڪ هئا ۽ مورخن جون خدمتون حاصل ڪري سگهندا هئا. اهڙي طرح انهن سياسي شخصيتن کي هر دور ۾ تاريخ جو مرڪز بنائي تاريخ جا جوڙيندڙ قرار ڏنو ويو. انهن شخصيتن ۾ حڪمران، وزير، فوجي جنرل امير ۽ جاگيردار شامل هوندا هئا. سندن ڪارنامن ۾ جنگيون، فتحون، ملڪ جو انتظام ۽ علم ادب جون خدمتون اچي وينديون هيون. ٿوري وقت کان پوءِ سياسي شخصيتن سان گڏوگڏ مذهبي، علمي ۽ ادبي شخصيتون ۽ سائنسدانن کي به شامل ڪيو ويو. انهن کي شامل ڪرڻ سان تاريخ جو دائرو وڌيڪ وسيع ته ٿيو، پر تاريخ ۾ جيڪي سماجي، معاشي ۽ معاشرتي قوتن جي هجڻ سان جيڪي اثر پيدا ٿيا انهن جو تجزيو يا ڇيد نه ڪيو ويو.

مفڪرن جو هڪ طبقو، تاريخ ۾ فردن ۽ عظيم شخصيتن جي قوت ۽ طاقت جو قائل آهي ۽ انهن کي ئي تاريخ ساز، تاريخ تعمير ڪندڙ ۽ تاريخ جو رخ موڙيندڙ قرار ڏئي ٿو ۽ عوام کي محض سندن تابعدار سمجهي ٿو. سندن خيال موجب شخصيتون عوام کي رستو ڏيکارين ٿيون ۽ انهن کي شعور ۽ روشني ڏين ٿيون. انهي ڪري تاريخي تبديليون انهن شخصيتن جي طفيل ٿين ٿيون. ڪارلائيل اهڙين ئي شخصيتن کي تاريخ ۾ اهميت ڏيئي ٿو جن مذهب، سياست، علم ۽

ادب ۾ فڪر انگيز انقلاب آڻي تاريخ کي نئون موڙ ڏنو. انهي ڪري ”تخليقي شخصيت“، ”مرد ڪامل“ ۽ ”سپرمين“ جي اصطلاحن جي ذريعي تاريخ ۾ فردن ۽ شخصيتن کي بيان ڪري تاريخ جي سڄي ساري عمل کي انهن سان منسوب ڪيو ويو ۽ عوام کي فقط انهن جو تابعدار ۽ پوئلڳ بنايو ويو. جيڪي مفڪر ۽ مورخ تاريخ ۾ شخصيتن ۽ فردن کي اهميت ڏين ٿا، انهن ۾ جمهوريت بابت دشمني جا جذبا ڏٺا وڃن ٿا ۽ اهي هر انهي حڪومت ۽ نظام جي خلاف هوندا آهن جنهن ۾ اقتدار فردن جي هٿن مان نڪري عوام جي هٿن ۾ پهچي وڃي. اهي صرف ”تخليقي شخصيتن“ ۽ ”تخليقي اقليت“ کي ئي ذهن ۽ شعور جو مالڪ سمجهن ٿا. انهي ڪري وٽن مساوات، برابري آزادي ۽ اجتماعت لاءِ نفرت ۽ مخالفت هوندي آهي.

ايشيا ۽ آفريقا جي ملڪن ۾ جڏهن يورپي قومن جي خلاف آزادي جون تحريڪون هليون ته ان ۾ به شخصيتن ۽ عظيم فردن جي ڪردار کي غلط رنگ ۾ پيش ڪيو ويو ۽ هزارين ماڻهن جي قربانين کي نظر انداز ڪري ڪاميابي جو سهرو چند فردن جي مٿي تي رکيو ويو، ڇو ته رهنما فرد اقليت جي نمائندگي ڪري رهيا هئا ۽ انهن فردن جي فڪر، نظرين ۽ تعليم جي ڪري انهي اقليت کي فائدو پهچندو رهيو ان لاءِ انهن

فردن کي مقدس سمجهي سندن نظرين کي آسماني درجو ڏيئي پنهنجن فائدن کي برقرار رکيو.

تاريخ ۾ شخصيتن ۽ فردن جي تاريخ ساز ڪردار کي اهميت ڏيڻ سان اهو اثر ٿيو جو عوام ۽ معاشري جي اڪثريت مان خود اعتمادي جو جذبو ختم ٿي ويو ۽ جڏهن به معاشرو لوڏن ۾ آيو يا ان لاءِ کي مسئلا پيدا ٿيا ته ماڻهن ان وقت اها توقع ڪئي ته ڪا نہ ڪا شخصيت چاڻ پيدا ٿي جا سندن مسئلن کي حل ڪري ڇڏيندي. ڏک صرف ان ڳالهہ جو رهيو آهي ته اهڙي شخصيت جي پيدا ٿيڻ جي آسري ۾ ماڻهو ظلم ۽ اذيت، تڪليف ۽ ڏک، غربت ۽ جهالت کي سهندا رهيا ۽ ڪيترائي نسل انهي ايندڙ اميد ۽ آسري تي پنهنجون زندگيون قربان ڪندا رهيا ته ڪو ايندو ۽ کين تمام ظلمن ۽ تڪليفن کان ڇوٽڪارو ڏياري دنيا ۾ امن ۽ انصاف قائم ڪري ڇڏيندو. انهي تصور ماڻهن جي قوت ۽ طاقت واري عمل کي ختم ڪري کين انهي ڳالهہ تي آماده ڪري ڇڏيو ته هر ظلم کي خاموشي سان سهو ۽ ظلم جي خلاف ڪنهن بہ قسم جي مزاحمت نہ ڪريو ۽ اهو ئي سبب هو جو دنيا ۾ ظالم ۽ آمر ڪاميابي ۽ ڪامرانسي سان حڪومت ڪندا رهيا.

تاريخ جو پهو نقطهٔ نظر اهو آهي تہ عظيم شخصيتون بذات خود ڪجهہ بہ نہ آهن، پر اهي حالتن جي پيداوار

هونديون آهن. هيگل اهڙين شخصيتن جي پيدا ٿيڻ ۽ سندن عمل کي فطرت ڏانهن منسوب ڪري ٿو. فطرت پنهنجي رٿائن کي پوري ڪرڻ لاءِ انهن شخصيتن کي پيدا ڪري ٿي ۽ جڏهن فطرت سندن ذريعي پنهنجي رٿائن کي مڪمل ڪري ڇڏي ٿي تہ پوءِ انهن کي بيڪار بنائي هڪڙي پاسي اڇلي ڇڏي ٿي. نيپولين اهڙو مثال آهي. جڏهن سندس سڀ صلاحيتون ختم ٿيون تہ پاڻ پنهنجا آخري ڏينهن سينٽ هيلينا ۾ بحيثيت قيدي جي گذاريا. نيپولين پنهنجي دور ۾ فرانس جي عظمت ۽ پنهنجي ذاتي شان و شوڪت لاءِ جدوجهد ڪندو رهيو. جڏهن سندس ڪيل جنگين جا اثر سندس ڏي منصوبن جي خلاف ظاهر ٿيا ۽ يورپ ۾ شڪستن جي رد عمل تحت جڏهن قوميتن جون تحريڪون شروع ٿيون تڏهن انهن يورپ جي تاريخ کي بدلائي ڇڏيو. اهڙي طرح هٽلر جي عروج ۽ زوال جي نتيجي ۾ جيتوڻيڪ اتحادي طاقتن کي ڪاميابي تہ حاصل ٿي، مگر جنگ سندن قوت ۽ طاقت کي نپوڙي ڇڏيو ۽ سندن ڪمزوري سبب نوآبادين ۾ آزاديءَ جون تحريڪون ڪاميابي سان شروع ٿيون. مارڪس جي نظرئي پٽاندڙ فرد تاريخ جي معروضي عمل کي پنهنجي مرضي سان نٿا بدلي سگهن. عظيم ماڻهو اتفاق سان پيدا ڪو نہ ٿيندا آهن، پر اهي تاريخ جي ضرورت تحت پيدا ٿيندا

آهن. جڏهن معاشري جون سياسي، سماجي، اقتصادي ۽ معاشرتي حالتون پختيون ٿينديون آهن ته ان وقت انهن حالتن جي زير اثر اهڙيون شخصيتون پيدا ٿينديون آهن جي سماج جي بهتر مستقبل ڏانهن رهنمائي ڪنديون آهن ۽ وري حالتون انهن ۾ اهڙي ته بصيرت پيدا ڪنديون آهن جن جي مدد سان هو تاريخ جي عمل کي تيز ڪري مقصدن کي حاصل ڪري سگهندا آهن. بقول پليخانوف، اهي شخصيتون تاريخ جي عمل کي ۽ اندروني حالتن جي رفتار کي سمجهي معاشري جي رهنمائي ڪنديون آهن ۽ عوامي راين ۽ قوتن کي گڏي استعمال ڪنديون آهن.

تاريخ جي اڀياس مان اها به ڄاڻ پوي ٿي ته شخصيتن جي ضرورت يا اهميت ان وقت ٿي ٿيندي آهي، جڏهن حالتون انهن لاءِ سازگار هونديون آهن ۽ سماج جو ذهن سندن نئين ۽ تعليم کي پڙهڻ ۽ عمل ڪرڻ لاءِ تيار هوندو آهي. جيڪڏهن اهي انهيءَ سازگار ماحول ۽ حالتن کان هٽي ڪري پيدا ٿين ته جيڪر انهن جي عظمت ئي ختم ٿيو وڃي. بقول ٽالسٽاءِ جي ته عظيم شخصيتون بذات خود ڪجهه به نه آهن، پر اهي واقعائي آهن جيڪي شخصيتن جو روپ اختيار ڪري وٺن ٿا.

تاريخ جي ترقي ۾ عوام جو وڏو حصو آهي. انهن خاموشي سان انساني ترقي لاءِ قربانيون ڏنيون آهن. غلام سماج جي غلام، مظلوم ۽ مجبور فردن ئي محنت

۽ مشقت ڪري اقليت کي اهڙا موقعا ڏنا جو انهن پنهنجي سياسي، مذهبي، علمي ادبي تخليقن ذريعي تاريخ جي وهڪري کي اڳيان وڌايو. ان لاءِ مؤرخ انهي سوال پڇڻ ۾ حق بجانب آهن ته ڇا جيڪڏهن يونان ۾ غلام نه هجن ها ته يوناني علم ادب، فلسفي، موسيقي، سنگتراشي ۽ مصوري ۾ ايڏي ترقي ڪري سگهن ها؟

جاگيردارانه سماج ۾ هارين ۽ پورهيتن کي ڪهڙي طرح سان وساري سگهجي ٿو جن پنهنجن محنتن سان هڪ طبقي کي اهو موقعو فراهم ڪيو ته اهي پنهنجن صلاحيتن کي سماجي ترقي لاءِ استعمال ڪري سگهن. اهو انهن فردن جي محنتن جو ئي نتيجو هو جو مذهبي ادارن کي جيڪي زمينون وقف ڪيون ويون انهن مان آمدني حاصل ڪري هنن پنهنجو وقت لکڻ پڙهڻ ۾ گذاريو ۽ بادشاهن، جاگيردارن ۽ اميرن پنهنجي وڌيل آمدنيءَ جي سهاري اديبن، شاعرن، موسيقارن ۽ چترڪارن جي پرورش ڪئي. صنعتي دؤر ۾ پڻ انهن هزارن مزورن ۽ محنت ڪندڙن جي قربانين کي ڪيئن ٿو وساري سگهجي جن شهر جي غليظ ۽ گندين آبادين ۾ رهي ڪري ارڙنهن ڪلاڪ ڪم ڪيو ۽ صنعتي ترقي ۾ ڀرپور حصو ورتو.

هڪ جاءِ تي فريڊرڪ اينگلز لکيو آهي ته ”تاريخ جي ديوي سڀ کان وڌيڪ ظالم آهي ان جي فتح جو

جلوس لاشن ڊدرن جي مٿان لنگهندو آهي، صرف جنگ جي موقعي تي ٿي نه، پر پرامن اقتصادي ترقي جي زماني ۾ پڻ."

تاريخ ۾ شخصيتن جي اهميت آهي، پر شخصيتون انفرادي طور تاريخ ساز نه ٿينديون آهن. حالتون انهن کي اهڙو بنائينديون آهن ۽ پوءِ وري هو حالتن کي ڏاهي سماج جي تشڪيل ۾ حصو وٺنديون آهن.

ⵘⵘⵘ

تاريخ ۽ تبديلي

تاريخ جي اڀياس کان پوءِ اها ڳالهه واضح ٿئي ٿي ته انساني سماج وقت به وقت تبديل ٿيندو رهندو آهي ۽ هڪ دور کان ٻئي درجي ڏانهن وڌندو رهندو آهي. جن سماجن اهڙين تبديلين جي عمل کي جلد قبول ڪيو اتي ترقي جي رفتار تيز رهي ۽ جتي اهڙين تبديلين بابت رد عمل مخالف رهيو. اهي سماج هڪ هنڌ ڄمي بيا ۽ سندن ترقي جي رفتار بيهي ويئي. تبديلي جي ان تاريخي عمل ۾ ڪجهه سماج ترقي ڪندا اڳتي هليا ڪجهه سستي جو رويو اختيار ڪندي تمام آهستي انهي عمل مان گذريا ۽ ڪجهه بلڪل تڏا ٿي ختم ٿي رهجي ويا.

سماج ۾ تبديلي اوچتو نه ايندي آهي، پر ان جا جيوڙا آهستي آهستي ۽ خاموشي سان اندر ئي اندر پلجندا رهندا آهن. اهي ماڻهو جيڪي شروعات ۾ ئي سماج جي مضبوط ۽ مستحڪم روايتن کي ٽوڙڻ چاهيندا آهن، اهي سماج ۾ تبديلي جا خواهان هوندا آهن، ته انهن کي ٻئي ٻين کان وڌيڪ قربانيون ڏيڻيون پونديون آهن، ڇو ته سماج مجموعي طور تي پراڻين ريتن ۽ قدرن کان جدا ٿيڻ نه چاهيندو آهي ۽ ريتن رسمن، رواجن ۽ قدرن

جي ڏورڙي تبديلي کيس ذهني اذيت ۾ مبتلا ڪري ڇڏيندي آهي. ان ڪري روايتن کان بغاوت ڪندڙ، سماج ۾ مجرم ۽ معتوب هوندا آهن. انهي ڏوهه ۾ کين روحاني ۽ جسماني اذيتن مان گذرڻو پوندو آهي، ماڻهن جا طعنا ۽ ڦٽ لعنت سهڻي پوندي آهي، اڪيلائي جا صدما سهڻا پوندا آهن. غربت ۽ افلاس جهڙن تڪليفن پڻ ڏسڻيون پونديون پر آهستي آهستي انهن انڪاري ۽ باغين جو تعداد وڌندو رهندو آهي ايستائين جو سماج ذهني طور تي تبديلي لاءِ تيار ٿي ويندو آهي.

سماج کي ان وقت تائين مڃائي نٿو سگهجي جيستائين ان جو ذهن مڃڻ لاءِ تيار نه هجي. جيڪڏهن سماج پنهنجي ريتن ۽ رسمن کان تبديلي نه ٿو چاهي ۽ انهن سان ئي وابسته رهڻ چاهي ٿو ته پوءِ انهن حالتن ۾ نون خيالن، نون فڪرن ۽ نون نظرين جي خلاف زبردست ردعمل ٿيندو آهي ۽ تبديلي جي هر ڪوشش کي سختي سان دٻايو ويندو آهي. تاريخ اهڙن ڪيترن واقعن سان ڀريل آهي جڏهن نون خيال ڏيندڙن کي جيئري ئي باهه ۾ ساڙيو ويو، ڦاهي چاڙهيو ويو. سندن لکڻين کي باهه ڏني وئي ۽ خيالن تي بندش وڌي وئي روزگار جا هڙئي دروازا بند ڪيا ويا، ته جيئن سماج نون ۽ تازن خيالن ۽ فڪرن کان وانجهو رهي. انهي ويڙهه ۽ سختي جي عمل ۾ خبر ناهي ته ڪيترين ئي

عظيم شخصيتون پنهنجن خيالن کي عملي جامي پهرائڻ يا عمل ۾ آڻڻ کان پهرئين ئي موت جو شڪار ٿي ويون ۽ نه ڄاڻ ڪيترائي خيال، فڪر وڌڻ ۽ ويجهڻ بجاءِ پهرين ئي ختم ٿي وياءِ اڄ نه ته اسان اهڙين شخصيتن جي ڳالهين کان واقف آهيون ۽ نه ئي سندن خيالن کان.

مثال طور: قديم هندستان ۾ شاروڪ فلاسفرن پنهنجي دور جي مذهبي ۽ فڪري نظام جي خلاف آواز اٿاريو ته سندن خيالن کي سختي سان ڪچليو ويو. اڄ جيڪڏهن هنن باري ۾ ڪجهه معلومات ملي ٿي ته اها صرف سندن مخالفن جي ڪتابن ۾ اعتراضن جي صورت ۾ موجود آهي. يورپ ۾ عمل ۽ ادب، سائنس فلسفي ۽ مذهب ۾ هر نئين خيال ۽ فڪر کي سختي سان ختم ڪيو ويو ۽ سائنسدانن، عالمن ۽ دانشورن کي خوف، دهشت ۽ اذيتن ذريعي نون خيالن کي پيش ڪرڻ کان روڪيو. اسلامي سماج ۾ روشن خيالي جي هر تحريڪ کي الحاد و مزوڪ جا پوئلڳ ۽ زنديق چئي ڪچليو ويو. تبديلي جي خلاف اهڙي رد عمل تاريخ جي وهڪري ۽ زندگي کي ڪنهن حد تائين روڪيو جنهنجي ڪري انساني تهذيب ۽ تمدن ۾ زبردست رڪاوٽ پيدا ٿي تاريخي عمل جي رفتار آهستي ٿي وئي.

سماج ۾ تبديلي ان وقت ايندي آهي جڏهن سماج

جو ذهن اجتماعي طور تي تبديل ٿيڻ لاءِ تيار ڪجي، اِن کان پوءِ ئي شخصيتون ڪامياب ٿينديون آهن، ڇو ته سازگار ماحول ۾ پيدا ٿينديون آهن ۽ سماج انهن جي خيالن کان متاثر ٿي عمل ڪري ٿو. وڏيڪ تيز ڪندو آهي. ڪاميابي جو دارومدار حالتن جي سازگار هجڻ تي ٻڌل هوندو آهي ته جيئن ڪي سازگار ماحول ۾ پيدا ٿيو ۽ ڪامياب ٿيو ۽ ڪي ناسازگار ماحول ۾ پيدا ٿيو، قرباني به ڏني پر پوءِ به ناڪام ٿيو. آخري درجي ۾ ڪامياب ٿيڻ وارن جي فتح ۾ هزارين ماڻهن جون قربانيون ۽ جدوجهد شامل هونديون آهن. انهي لاءِ تاريخ جو اهو ڪم آهي ته اها اهڙي تسلسل کي برقرار رکي ۽ واقعن کي وچولي يا آخري درجي کان شروع ڪري ته جيئن ڪاميابي جو سهرو اهڙين شخصيتن جي مٿي تي نه رکجي جن پوئين جي ڪوشش ۽ جدوجهد جي نتيجي ۾ عين وقت سازگار ماحول حاصل ڪيو ۽ ڪامياب ٿيا.

مثال طور:- روسي انقلاب جي ڪاميابي جو سهرو صرف لينن ۽ ان جي ساٿين سان منسوب نٿو ڪري سگهجي ڇو ته ان جي پس منظر ۾ آزادي جون اهي سڀ تحريڪون شامل هيون جن زار جي خلاف مسلسل بغاوتون ڪري عوام کي جهنجهوڙي سجاڳ ڪيو. اهڙي ڏاڍين جو ١٨١٧ع ۾ روس انقلاب لاءِ تيار ٿي ويو. تاريخ جا صفحا انهن فردن جي رت سان رنگيل

آهن، حسن سماج جي بهتري لاءِ قربانيون ڏنيون، پر ڪامياب ٿي نه سگهيا. تاريخ جي اها هڪ ستم ظريفي آهي ته جن ماڻهن ۾ فردن اصول، مقصد ۽ حق خاطر جانيون ڏنيون، مگر ڪامياب ٿي نه سگهيا. انهن لاءِ سنڌس صفحن ۾ ڪا جاءِ ڪانهي. اهي ماڻهو خاموشي سان پنهنجو ڪردار ادا ڪري گمنامي واري حالت ۾ روپوش ٿي ويا.

تاريخ ۽ ترقي

تاريخ جو مطالعو انهيءَ ڳالهه جي نشاندهي ٿو ڪري ته سڀني انساني معاشرن جي ترقي هڪ ئي نموني يا برابري سان نه ٿي آهي. دنيا جي هڪ حصي ۾ تهذيب ۽ تمدن ترقي جي چوٽيءَ تي وڃي پهتي ته ٻين حصن ۾ معاشرا تمام آهستگيءَ سان تمدن جي مرحلن مان گذريا. ترقيءَ جي انهيءَ غير برابري واري عمل سبب، قومون تهذيب يافته ۽ وحشي، طاقتور ۽ ڪمزور، اتم ۽ گهٽ، مهذب ۽ غير مهذب حصن ۾ ورهائجي ويون جيڪي معاشرا نظرين، فڪر ۽ تخليق جي ميدان ۾ اڳڀرو رهيا انهن ٻين معاشرن کي پنهنجن بهتر هٿيارن جي مدد سان زير ڪري پنهنجو غلام بڻايو.

مثال طور: آمريڪا ۽ آسٽريليا جي سماجن جي اها بدقسمتي هئي ته اها تاريخ جي تسلسل ۽ ترقيءَ جي وهڪري کان پري ۽ الڳ رهيا انهيءَ سببان ترقيءَ جي انهيءَ منزل تي پهچي نه سگهيا، جنهن کي پراڻي دنيا جون قومون پهتل هيون. جڏهن انهن جو مقابلو انهن قومن سان ٿيو ته انهن انهيءَ ويڙهه ۾ پاڻ کي بي يارو مددگار ڏٺو. سندن سڌو سادو ذهن، انهن جا معمولي هٿيار ۽ انهن جي پراسن زندگي سندن لاءِ تباهي

جو سبب بڻي، آمريڪا ۽ آسٽريليا جا سماج، سماجي ۽ معاشرتي خيال کان پراڻي دنيا جي مقابلي ۾ امن ۽ صلح سانت جي اصولن تي قائم هئا. جاڪاڻ ته انهن وٽ نه ته بادشاهت هئي، نه قانوني ۽ سياسي ادارا، نه انتظامي آفيسر، نه جاگيرداري، زمينداري، ۽ ذاتي ملڪيت جو تصور ۽ نه ئي طبقاتي ورهاست، ماڻهو گڏجي سڏجي قبيلن جي شڪل ۾ رهندا هئا. جڏهن ته يورپ ۾ انهيءَ وقت بادشاهي طرز حڪومت ۽ جاگيرداري نظام پنهنجي اوج تي هو جنهنجو بنياد طبقاتي ورهاست، غلامن ۽ هارين جي پگهر پورهئيءَ تي هو. اهي ئي معاشرا سماجي خيالن کان ٻن الڳ رستن جا راهي هئا. آمريڪي ۽ آسٽريلوي معاشرا پنهنجي امن پسندي، صلح جوئي، سادي ذهن سببان يورپي قومن جي بهتر هٿيارن، چالبازين ۽ سازشن هٿان شڪست کائي ويا. انهيءَ شڪست نه صرف کين، انهن جي زمين کان محروم ڪيو، پر سندن تهذيب ۽ ثقافت به، انهيءَ جي نتيجي طور پائمال ٿي وئي.

ايشيا ۽ آفريڪا جي معاشرن جي بدقسمتي اها هئي ته انهن پنهنجي تهذيب کي ڪامل سمجهي تبديل ٿيندڙ دنيا جو ساٿ نه ڏنو ۽ وڏين ديوارين ۾ گهيريل پنهنجين روايتن کي اوچو ۽ آفاقي سمجهندا رهيا جنهنجي سزا کين اها ملي ته اهي مغربي قومن جي هٿان شڪست کائي انهن جون ڪالونيون بڻجي ويا.

معاشري جي ترقي ۽ تباهيءَ جي پس منظر ۾ به سبب ڪم ڪن ٿا، لاڳيتو تبديلي وارو ڦيرو معاشري کي چرپر ۾ رکي ٿو. جڏهن ته تبديلي کان انڪار معاشري کي بي جان ۽ پٿر بنائي ڇڏي ٿو. اهڙو معاشرو آڏوهي ڪاٺ ڪاٺيءَ وانگيان ٿئي ٿو، جيڪو ٿوري ضرب سان ٽٽي پوي ٿو. جاگرافيائي حالتن به انساني معاشري جي غير برابري واري ترقيءَ ۾ برابر جو حصو رکيو آهي. ان جو مثال آمريڪا ۽ آسٽريليا مان ڏٺي سگهجي ٿو، جيڪي باقي دنيا کان ڪٽجي الڳ ٿي ترقي جي عمل ۾ پراڻي دنيا کان پٺتي رهجي ويا.

مختلف انساني معاشرا مختلف جاگرافيائي ماحول ۽ حالتن هيٺ اسريا، انهيءَ سببان هر معاشري جي ذهنيت جي الڳ الڳ نموني اوسر ٿي ۽ هر معاشري پنهنجون جدا جدا روايتون، قدر رسم ۽ رواج تخليق ڪيا. انهيءَ جداگانه ذهنيت ۽ ثقافت سببان هڪ معاشري لاءِ ٻئي معاشري کي سمجهڻ ڏکيو ٿي پيو. جڏهن يورپي آمريڪا ويا ته کين اتي جي معاشري کي سمجهڻ ۾ وڏي تڪليف ٿي، ڇاڪاڻ ته اتي نه ته پئسو هئو نه واپاري نه امير ۽ غريب جو فرق ۽ نه ئي قيمتي ڌاتن جو قدر. انهيءَ بيگانگي ۽ غير واقفيت جو نتيجو اهو

نڪتو جو ٻنهي معاشرن جي وچ ۾ صلح سانت جا رستا بند ٿي ويا ۽ يورپي ڪين جاهل ۽ غير مهذب سمجهڻ لڳا. انساني معاشرن جي تهذيبي ۽ ثقافتي اوڀرائپ انهن کي هڪ ٻئي ڪان پري ڪري ٿي ۽ اهو ويچو مهذب ۽ غير مهذب، ترقي يافته ۽ ترقي پذير جي تصورن کي جنم ڏئي برتري ۽ ڪمتري جو احساس برقرار رکي ٿو.

تاريخ ۽ تقدير

تاريخ جو اڀياس ماڻهو جي ذهن ۾ هي سوال ٿو پيدا ڪري ته ڇا انساني عمل آزاد ۽ خود مختيار آهي يا مجبور؟ جيڪڏهن اهو آزاد آهي ته انسان پنهنجي مرضي سان تاريخ جي جوڙجڪ ڪري سگهي ٿو، پر جيڪڏهن اهو مجبور آهي ته تاريخي جوڙجڪ ۾ هن جو ڪو حصو نه آهي ۽ انسان تاريخ هٿ جي وس آهي. مارڪس تاريخ ۾ انسان جي ڪردار، هن جي عمل جي آزادي ۽ مجبوري جو ذڪر هڪ هنڌ تمام ڇٽي نموني ڪيو آهي. ”انسان پنهنجي تاريخ پاڻ ٺاهي ٿو پر پنهنجي مرضي سان نه.“

انهي جي روشني ۾ اسان انسان ۽ تاريخي عمل کي ڏسندا سين ته انهي نتيجي تي پهچندا سين ته ماڻهو اهڙن صلاحيتن جو مالڪ آهي جنهن جي مدد سان هن فطرت کي شڪست ڏيئي، فتح ڪري، قدرتي وسيلن کي فائدي لاءِ ڪتب آندو. انسان ۽ فطرت جي اها ويڙهه آهستي آهستي شروع ٿي ۽ انهي ۾ ماڻهو جي فتح به آهستي آهستي ٿي. ايئن ڪونهي جو هن هڪ ئي ٽڪ ۾ فطرت کي شڪست ڏيئي مٿس قبضو ڪري ورتو يا ڪنهن هڪ ئي ڌاڪي تي هو فطرت جي مڙني رازن کان واقف ٿي ويو هجي يا يڪدم فطرت جي سڀني خزانن ۽ وسيلن تي قابض ٿي ويو هجي، اهو عمل ڌاڪي به ڌاڪي، درجي به درجي اڳتي وڌيو. انسان

پنهنجين صلاحيتن کي هڪ هڪ ڪري عمل ۾ آندو ۽ فطرت سان مقابلو ڪندو ويو، جنهن سان خبر پوي ٿي ته انساني صلاحيتن ۾ ارتقائي طور واڌارو ٿيو، جيئن جيئن سندس صلاحيتون وڌنديون ويون، تيئن تيئن فطرت تي قابض ٿيندو ويو.

مارڪس اڳتي هلي انهي ڳالهه طرف اشارو ڪري ٿو ته انسان انهي ڳالهه ۾ آزاد نه آهي ته ڪو هو پيداواري ذريعن ۽ پيداواري لاڳاپن کي پنهنجي مرضي سان تبديل ڪري يا انهن کي هڪ جڳهه يا ماڳ تي برقرار رکي. پيداواري وسيلا ۽ لاڳاپا پنهنجي عمل ۽ رفتار ۾ آزاد آهن ۽ لاڳاتار ڏاڪي به ڏاڪي تبديل ٿيندا رهن ٿا.

انهن جي تبديلي سان گڏوگڏ انساني معاشرو به تبديل ٿيندو رهي ٿو. انهي ڪري انساني عمل سان پيداواري وسيلا بهتر ٿين ٿا ۽ انهي عمل ۾ انسان آزاد آهي، پر پيداواري وسيلن ۽ لاڳاپن سببان جيڪي تبديليون اچن ٿيون، انهي عمل ۾ انسان مجبور آهي. انهي ڪري هڪ طرف ماڻهو آزاد آهي، پنهنجي تاريخ پاڻ ناهي ٿو ۽ پنهنجي عمل سان تاريخ جوڙي ٿو، پر ٻي پاسي پيداواري وسيلا سندس عمل کي پنهنجي مرضي مطابق شڪل ڏين ٿا. انهي ڪري چئي سگهجي ٿو ته انسان آزاد به آهي ۽ مجبور به.

تاريخ ۽ سازش

تاريخ ۾ سازش وسيلي تبديليون ايندڙيون رهيون آهن، بادشاهي دور ۾ ته انهي قسم جون سازشون عام هيون، جڏهن به ڪنهن تخت جي دعويدار پنهنجن حمايتين جي مدد سان حڪومت جو تختو اونڌو ڪيو ته پنهنجي ذاتي اقتدار جي راهه هموار ڪئي ايشيا ۽ آفريڪا ۾ يورپي نو آبادين جي خاتمي کان پوءِ سازش ذريعي فوجي انقلاب اچڻ لڳا ۽ شخصي حڪومتن ۽ آمريت جي بنيادن کي مضبوط ڪيو ويو. انهي ڪري ذهن ۾ سوال پيدا ٿئي ٿو ته ڇا سازش ذريعي سماج ۾ تبديلي اچي سگهجي ٿي؟

سازش ذريعي ايندڙ تبديليون ڪڏهن به معاشري تي چڱا اثر پيدا نه ڪري سگهيون، ڇاڪاڻ ته سازش ٽنگ ۽ محدود دائري ۾ گهيريل ٿئي ٿي ۽ منجهس اعتماد جي کوٽ ٿئي ٿي. انهي ڪري معاشري جي اڪثريت کي پاڻ سان گڏ وٺي نٿي هلي سگهي. انهي جي بنياد شڪ، وسوسي ۽ ڊپ تي ٿين ٿا. گهڻو ڪري سازش جو رڳو ٿورو ظاهر ٿيڻ به سازش جي اوچي کان اوچي عمارت کي ڪيرايو پٽ ڪريو ڇڏي جيڪڏهن سازش ذريعي ڪاميابي حاصل به ڪري وٺجي تڏهن به

انهي جي حامي اقليت کي اڪثريت ڪمان دٻپ، شڪ ۽ وسوسو رهي ٿو. نتيجو اهو ٿو نڪري، اهي پنهنجي ڪاميابي جو بنياد قوت ۽ طاقت، خوف ۽ دهشت تي رکن ٿا. معمولي شڪ تي قتل، قيد بند جهڙيون سختيون ۽ عذاب، اهي ئي اهي هٿيار هجن ٿا جن سان سازش پنهنجن مخالفن کي ختم ڪري ٿي.

سماج جي اڪثريت جو رد عمل به سازش وسيلي ايندڙ تبديلين طرف شڪ ۽ وسوسي وارو ٿئي ٿو. ڇاڪاڻ ته پنهنجي طرفان نه پر ٻين قوتن جو هٿ ناٺ سمجهن ٿا. انهي ڪري منجهن ۽ معاشري جي اڪثريت وچ ويڇو دوري وڌندي وڃي ٿي ۽ سواءِ ٿورن موقع پرستن جي سماج انهن جي خيالن ۽ نظرين کي قبول ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه ٿو ٿئي.

لينن انهي پس منظر کي ذهن ۾ رکي اها ڳالهه چئي هئي ته عوامي انقلاب ڪڏهن به سازش ذريعي ڪو نه ٿو آڻي سگهجي. ڇاڪاڻ ته عوامي انقلاب، عوامي شعور سان پيدا ٿئي ٿو، انهي ڪري جيستائين معاشري جي اڪثريت کي ذهني طور تيار نٿو ڪجي ايستائين ڪابه سياسي، سماجي، معاشي ۽ معاشرتي تبديلي ديرپا اثر پيدا نٿي ڪري سگهي.

تاريخ ۾ اهڙين سازشن جا تفصيل آهن جن سماج تي نقصانڪار اثر وڌا ۽ تاريخي عمل ۾ رڪاوٽون پيدا ڪيون. تاريخ ۾ انهيءَ تحريڪ سماج ۾ انقلابي تبديليون آنديون ۽ چڱا اثر پيدا ڪيا، جيڪي اونده ۾ تورن ماڻهن جي وس ته رهيون پر جن چڱي نموني اڪثريت کي پنهنجي خوال ۽ فڪر کان متاثر ڪيو ۽ انهن جي سمجهه کي وڌايو.

تاريخ ۾ "جبڪڏهن" ۽ "پر"

تاريخ جي حوڙ بڪ انهن واقعن مان ٿئي ٿي جيڪي جنم وٺي چڪا هجن ۽ هاڻي انهن واقعن کي ڦيرائي نٿو سگهجي يا جيستائين مورخ ڪوڙ نه ڳالهائي يا انهن کي مسخ نه ڪري. جڏهن تاريخ ۾ ٿيندڙ واقعن جو ذڪر ڪجي ٿو ته مورخ انهن واقعن پٺيان موجود سببن جو تجزيو ڪري انهن جي اصل حقيقت سامهون آڻي ٿو ته جيئن ماڻهن جو شعور ماضي جي تجربن جي روشني ۾ پختو ٿئي انهن ۾ تاريخ سمجهڻ جي سگهه پيدا ٿئي.

تاريخ جي مدد سان نه ته اسين ايندڙ واقعن جي صحيح پيشن گوئي ڪري سگهون ٿا ۽ نه ئي واقعن جي رفتار ۽ انهن جي منزل جي مقرر ڪري سگهون ٿا، پر تاريخ جي مطالعي مان ذهن کي جيڪا وسعت ملي ٿي انهي جي مدد سان مخصوص نمونو جوڙجڪ ڪري سگهجي ٿي.

انهي ڪري مورخ کي تاريخي واقعن جي وضاحت ۽ ڇنڊڇاڻ، سمجهاڻي پيش ڪرڻ وقت انهي ڳالهه جو خيال رکڻ گهرجي ته تاريخ جو تجزيو حقيقت تي ٻڌل هجي ۽ واقعن کي غلط نموني پيش ڪري ڪٿي ذهنن کي منجهائي ۽ اٽڪائي نه ڇڏي.

پروفيسر اي. ايڇ. ڪار هڪ جڳهه انهي قسم جي تاريخي سمجهاڻين بابت لکيو آهي ته اڪثر مؤرخ تاريخ ۾ "جيڪڏهن هئين ته ٿئي ها ته تاريخ جو رخ بدلجي ها" يا "جوڪڏهن هئين ٿئي ها ته نتيجا مختلف نڪرن ها." انهي قسم جا خيال اڪثر شڪست کاڌل سماجن ۽ قومن ۾ پيدا ٿين ٿا، جيئن جڏهن يونانين، رومين کان شڪست کاڌي ته انهي موقعي تي مصنفين اهو بحث شروع ڪيو ته سڪندر جيڪڏهن جواني ۾ نه مري ها ته روم فتح ڪري وٺي ها.

تاريخ جي اها تعبير اسان پنهنجي معاشري ۾ به ڏسون ٿا، جيستائين مسلمانن کي هندستان ۾ ڪاميابي حاصل ٿيندي رهي ۽ اهي فتحن ذريعي پنهنجي سلطنت وڌائيندا رهيا، ته ان وقت تائين ڪنهن به مؤرخ اهو سوال نه اٿاريو ته جيڪڏهن بابر کي ڪنواه جي جنگ ۾ شڪست ملي ها ته پوءِ ڇا ٿئي ها؟ يا جيڪڏهن هلدي گهاٽ جي جنگ ۾ مغلن کي ناڪامي ٿئي ها ته تاريخ جو رخ ڪهڙو هجي ها؟ ڪاميابي ۽ فتحن جي دور ۾ مؤرخ انهن سوالن تي بحث ڪو نه ٿو ڪري ڇاڪاڻ ته واقعا ۽ نتيجا سندس مرضي پٽاندڙ هجن ٿا، پر زوال جي زماني ۾ جڏهن ناڪامي ٿئي ٿي ۽ نتيجا مرضي پٽاندڙ نٿا نڪرن، ته ان وقت مورخ جيڪڏهن ۽ پر سان واقعن کي پنهنجي مرضي مطابق جوڙي ٿو ۽ پنهنجي خيال جي مدد سان تاريخ کي

پنهنجي مرضي مطابق شڪل ڏيڻ چاهي ٿو.

تاريخ ۾ انهي قسم جي بحث جو نقصان هي ٿو ٿئي ته ناڪامي ۽ زوال جو تجزيو ڪرڻ بجاءِ مؤرخ فرضي دنيا ۾ هلي ٿو وڃي ۽ واقعن جي تشريح پنهنجن خيال پٺاندڙ ڪري ٿو، جيڪا پڙهندڙ کي تاريخ جي سمجهه کان پري ٿي رکي.

زباني ۽ لکيل تاريخ

ابتدائي تاريخي سرمايو زباني روايتن تي مبني هوندو هو. ماڻهو، اهم واقعا ۽ حادثا ياد ڪري ڇڏيندا هئا ۽ انهن واقعن ۽ حادثن مطابق وقت يا مدت جو تعين ڪري سگهندا هئا. زباني روايتن، قصن ۽ ڪهاڻين جي خرابي اها هئي ته بعد ۾ ايندڙ نسلن ۾ انهن جي سچائي گهٽ ۽ مبالغ آرائي وڌيڪ ڏسڻ ۾ ايندي هئي ۽ هر نسل پنهنجن خواهشن ۽ جذبن ۽ امنگن کي انهن ۾ داخل ڪري حقيقت ۽ ماهيت کي بدلائي ڇڏيندو هو. انهي لاءِ اهو چئو ويندو آهي ته ڪن نسلن کان پوءِ زباني روايتن ۾ سچائي گهٽ ۽ اضافو وڌي ويندو هو. صرف زباني روايتن سان تاريخ کي مڪمل طور تي مخصوص نٿو رکي سگهجي ڇو ته وقت سان گڏوگڏ واقعا وسري وڃن ٿا ۽ اڪثر واقعن کي اڪثر پوئتي ڪري ڇڏيو وڃي ٿو. زباني روايتن مطابق واقعن کي سن ۽ تاريخ کان سواءِ پيش ڪيو وڃي ٿو. ان ڪري به تاريخ محفوظ رهي نٿي سگهي. صرف اهي واقعا به جيڪي سن ۽ تاريخ سان بيان ڪيا وڃن تاريخ جي دائري ۾ شامل ڪري سگهجن ٿا. لکيل تاريخ جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ ايشيا ۽ يورپ ۾ رواج هو ته حڪمران ۽

اميرن جا خاندان پنهنجي لاءِ خاص پٽ ۽ شاعر نوڪري ۾ رکندا هئا ته جيئن سندن خاندانن جا واقعا محفوظ رکيا وڃن ۽ سندن لاڳاپو ديوين ۽ ديوتائن ۽ فطرت جي نشانين سان ملايو وڃي ۽ هو واقعن کي جنگين ۽ امن جي دؤر ۾ مبالغه آميز شاعري سان لکندا هئا ۽ بعد ۾ ڪن خاص موقعن ۽ جشنن جي موقعن تي انهن کي جوش ۽ خاص انداز ۾ پڙهندا هئا.

مسلمانن ۾ به ابتدائي دؤر ۾ تاريخ زباني راوين تي مبني هئي. بعد ۾ انهن روايتن جي تصديق ڪري انهي کي لکيل صورت ۾ آندو ويو ۽ هڪ اهم اصول اختيار ڪيو ويو ته تاريخ اهڙين شخصيتن ۽ راوين جي بيان تي مشتمل هجي جن خود تاريخ ۾ ڪو ڪردار ادا ڪيو هجي يا انهن واقعن جو مشاهدو ڪيو هجي. ابن خلدون جي زماني کان وٺي لکيل شهادتن تي وڌيڪ ڀروسو ڪرڻ شروع ڪيو ويو. ايشيا ۽ آفريڪا جي ڪيترين ئي ملڪن ۾ جتي تاريخ لکڻ جو رواج ئي ڪونه هو اتي پڻ آزادي کان پوءِ ماضي کي ڳولهڻ جو سلسلو شروع ٿي ويو ۽ انهي نئين تاريخ جي لکڻ وقت زباني روايتن کان مدد ورتي پئي وڃي. زباني روايتن جي مدد سان تاريخ لکڻ جا ٽي مرحلا ٿين ٿا. (۱) مواد گڏ ڪرڻ جي تياري (۲) مواد گڏ ڪرڻ (۳) ان جي تشريح ۽ تعبير ڪرڻ.

زباني تاريخ جي اهميت انهي ڪري به وڌي وڃي

ٿي جو لکيل تاريخ صرف حڪمران طبقي جي تاريخ آهي، ان ۾ عوام جي جدوجهد ۽ تاريخي عمل ۾ سندن ڪرداري نمايان طور تي پيش نه ڪيو ويو آهي. جڏهن اسان جو ملڪ نوآبادي (ڪالوني) ۾ تبديل ٿيو ته غير ملڪي حڪمرانن جي تعريف ۽ توصيف ۾ تاريخون لکيون ويون ۽ سندن خلاف عوامي بغاوتن ۽ جدوجهد کي لکت ۾ نه آندو ويو. آزادي کان پوءِ ان ڳالهه جي اميد ڪئي ويئي ته تاريخ جي دائري کي وسيع ڪيو ويندو، پر اسان جي پيشور مورخن انهي پراڻي روايتي انداز کي هٿ ٺوڪيندي تاريخ کي صرف حڪمران طبقي تائين محدود رکيو.

عوام جي تاريخي سرگرمين جو تفصيل نه ته پراڻين تاريخي ماخذن ۾ ملي ٿو ۽ نه ئي جديد تاريخي ماخذن ۾ ملي ٿو ساڳي وقت ان جو اهو مطلب نه آهي ته عوامي سرگرميون يا عوامي ردعمل يا عوامي بغاوتون جيڪي انهن حڪمرانن طبقي جي خلاف ڪيون هيون بلڪل وساريون ويون آهن. اهي جڏهن تاريخ جي صفحن ۾ نه ته عوام جي سينن ۾ محفوظ آهن ۽ نسل درنسل هڪ ٻئي ڏانهن منتقل ٿينديون رهن ٿيون. اهو تاريخي سرمايو ماڻهن وٽ لوڪ گيتن، ڪهاڻين ۽ قصن جي صورت ۾ هميشه زنده رهي ٿو. ان ڪري مورخن جي اها ذميداري آهي ته اهڙي سرمائي مان فائدو حاصل ڪري ۽ تاريخ جي تعمير ۽ تشڪيل ڪن. ان

طرح ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته انهن هزارن مزدورن محنت ڪشن ۽ هارين جي جدوجهد کي منظر عام تي آندو وڃي جن پنهنجن حقن جي لاءِ پنهنجيون جانيون قربان ڪيون ۽ جن جي محنت سان ملڪ زرعي، صنعتي ۽ فني ترقي ڪئي.

جديد زماني ۾ لکيل تاريخ سان گڏوگڏ زباني تاريخ جي اهميت پڻ انهي لاءِ اجان وڌي ويئي آهي جو جن ملڪن ۾ شخصي حڪومتون اجان به قائم آهن ۽ جتي مؤرخ ڊپ ۽ خوف کان عوام جي جدوجهد کي لکت ۾ محفوظ نٿا ڪري سگهن ته زباني روايتن ذريعي تاريخ جا اهي حصا عوام جي سيني ۾ محفوظ رهن ٿا ۽ اهو اينڌڙ مؤرخن جو ڪم آهي ته انهن زباني روايتن کي لکت ۾ آڻي تاريخ کي هڪ شڪل ڏيئي مڪمل ڪن.

تاريخ ۽ گردش جا نظريا

انسان جو فطرت سان ڳوڙهو تعلق رهيو آهي، انهيءَ تعلق سببان هن فطرت کان گهڻو ڪجهه سکيو آهي، موسمن جي تبديلي سرءُ ۽ ان کان پوءِ بهار جو اچڻ، سج جو اڀرڻ ۽ لهڻ، چنڊ جو آهستي آهستي وڌڻ، پورو ٿيڻ ۽ پوءِ وري آهستي آهستي گهٽجڻ، رات جي اونداهي جو ختم ٿيڻ ۽ صبح جو ظاهر ٿيڻ ۽ وري خود انسان جي زندگيءَ ۾ پيدائش ۽ موت جو چڪر، انهن سڀني ڳالهين کيس گردش جي نظريي کان واقفيت ڪرايو. جڏهن ماڻهوءَ تاريخي واقعن کي حافظي ۾ محفوظ ڪرڻ شروع ڪيو ته هن محسوس ڪيو ته ڪجهه واقعا ۽ حادثا اهڙا آهن، جيڪي وري وري ٿيندا ٿا رهن. بادشاهتون ۽ حڪومتون پيدا ٿين ٿيون ۽ پوءِ ختم ٿيو وڃن، قومون، تهذيبون ۽ ثقافتون لاهن چاڙهن مان گذرن ٿيون. انهيءَ ڪري هن گردش جي انهيءَ نظريي تي تاريخ ۾ ڪنهن اهڙي منصوبي جي ڳولا شروع ڪئي، جنهن جي بنياد تي هو تاريخ ۾ وري وري ٿيندڙ واقعن جو تعبير ۽ تفسير پيش ڪري سگهي.

گردش جي انهيءَ نظريي کي ڄڻ، ٽن، چئن يا ان

ڪان ٻہ وڌيڪ لفظن جي ميلاپ ذريعي پيش ڪري سگهجي ٿو، جيئن عروج ۽ زوال، جنگ ۽ امن، موت ۽ زندگيءَ، سرءُ ۽ بهار، انهيءَ ۾ ٽن لفظن جو ميلاپ بہ اچي سگهي ٿو، جيئن تہ پيدائش، ارتقا ۽ زوال، قديم دؤر، وچون دؤر ۽ جديد دؤر، خيال (Thesis) ابتڙ خيال (Antithesis) نئون خيال جو جوڙڻ (Synthesis) يا چئن لفظن جو ميلاپ جيئن ٻالڪپڻ، جواني، شباب ۽ ٻڍاپو.

ابن خلدون پهريون مفڪر هئو، جنهن تاريخ ۾ گردش جي نظريي کي پيش ڪيو، پر هن پنهنجي مطالعي کي بادشاهتن ۽ حاڪم خاندانن عروج ۽ زوال تائين محدود رکيو ۽ انهيءَ نتيجي تي پهتو تہ هڪ خاندان قبائلي تعصب جي بنيادن تي متحد ٿي اقتدار حاصل ڪري ٿو ۽ پوءِ جيئن جيئن قبائلي تعصب گهٽبو وڃي ٿو، تيئن تيئن سندس زوال ٿيندو ٿو وڃي. هن هڪ سلطنت جي عروج ۽ زوال جو عرصو چاليهہ سال رکيو آهي ۽ انهيءَ جو حساب هن طرح لڳايو آهي تہ پهريون نسل ۽ سندس اڳواڻ سلطنت جو بنياد رکن ٿا، ٻيو نسل انهيءَ کي عروج تي پهچائي ٿو، ان کان پوءِ ٽيون ۽ چوٿون نسل رڳو پوڌواري ڪري ٿو. چئن نسلن کان پوءِ سلطنت جو زوال ٿي وڃي ٿو. انهيءَ جو مثال هو ماڻهوءَ جي زندگيءَ وانگيان ڏئي ٿو، جيڪو پيدائش، ٻالڪپڻ، جواني ۽ ٻڍاپي مان گذريو

آخرڪار وڃيو موت جي هنج ۾ پوي. انهيءَ ڪري پيدائش ۽ موت اهو ڦيرو آهي، جنهن جـي دائري ۾ سلطنتون ۽ حڪومتون ڦرنديون ٿيون رهن.

ابن خلدون کان پوءِ اٽليءَ جي هڪ مفڪر ويڪو (Vico) گردش جي نظرئي کي نئين نموني پيش ڪيو. هن چيو ته انساني معاشري جو بنياد ۽ ان جو پورو ڍانچو انسان جو پنهنجو جوڙيل آهي، اهو انهيءَ ته،هن شروع ڪيو جڏهن ڪجهه به نه هئو، انهيءَ ڪري معاشري جـي جوڙ جڪ، تنظيم ۽ ترتيب جا تمام حصا انسان جـي ذهن ۾ لڪل آهن، انهيءَ کي سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته انساني ذهن کي سمجهيو وڃي.

انهيءَ کـان پوءِ ويڪوءَ انسانـي تاريخ ۾ مختلف سماجن جي تاريخ جو جائزو ورتو آهـي ۽ انهن دورن تجزيو ڪيو آهي جنهن مان اهي سماج گذريا.

١ــ ديوتائن جو زمانو.

٢ــ عظيم انسانن (Heroes) جو زمانو.

٣ــ عام انسانن جو زمانو.

جڏهـن هنن انهن عظيم ۽ مافوق الفطرت شخصيتن کان ڇوٽڪارو پاتو پاڻ تي اعتماد ڪرڻ شروع ڪيو. تاريخ ۾ دؤرن جي ورهاست مان هڪ ڳالهه چٽي ٿي سامهون اچي ٿي ته انساني معاشرو انهيءَ عمل دوران انتشار کـان تنظيم طرف ۽ وحشاني ۽ بربريت کان عقل ۽ تهذيب طرف وڌيو. ۽ انهيءَ جي نتيجي ۾ صنعت زراعت تـي، نثر شاعري تـي ۽

امن جنگ تي فوقيت حاصل ڪري ٿو، جڏهن ڪوبه معاشرو انهيءَ ڦيري کي پورو ڪري ٿو ته وري ان جو نئون دؤر وري وحشت جي دؤر کان شروع ٿئي ٿو. ويڪوءَ جي گردش جي نظرئي ۾ تاريخ سڌي نموني انهيءَ مقرر ڪيل درجن ۾ پنهنجو پاڻ کي نئين دهرائي پر اها تبديلي ڦيري دار (Spiral) ٿئي ٿي، انهيءَ ڪري تاريخ پنهنجو پاڻ کي اڳئين شڪل ۾ نئين دهرائي پر هر گردش ۾ سندس رستو ۽ رفتار مختلف هجي ٿي ۽ هر دفعي اها هڪ نئين قوت سان پنهنجو سفر شروع ڪري ٿي.

١٩ صديءَ جي هڪ روسي مفڪر ڊينيلووسڪي تاريخ ۾ گردش جي نظرئي کي هڪ نئين انداز ۾ پيش ڪيو. هو انساني تهذيب ۽ تمدن جي لاهن چاڙهن کي انساني زندگيءَ سان ڀيٽي ٿو جيڪا پيدائش کان وٺي ڏاڪي به ڏاڪي وڌي ٿي ۽ آخر ۾ يقيني طور ختم ٿي وڃي ٿي، هر تمدن جي زندگيءَ ۾ ٽي دؤر هجن ٿا، پهريون جڏهن تمدن جوڙ جڪ جي عمل ۾ هجي ٿي ۽ هڪ منظم شڪل اختيار ڪري وٺي ٿي. ٻيو دؤر تمدن جو واڌ وارو دؤر هجي ٿو، جنهن ۾ ثقافت ۽ سياست جي شروعات ٿئي ٿي ۽ معاشرو پنهنجون تخليقي صلاحيتن جي مدد سان عروج تي پهچي ٿو، پر اهو شباب جو دؤر ٿوري گهڻي مختصر هجي ٿو ۽ انهيءَ دور ۾ تهذيب ۽ تمدن معاشري جي سڀني صلاحيتن کي پيڙي ختم ڪري ٿي ڇڏي.

انهيءَ زوال جي حالت ۾ تمدن بي جان ٿي وڃي ٿو.
اُڪيٽي هلي گردش جي نظريي کي هيگل، پريٽو، بروڪس اڊيمس اشپينگلر، ٽائن بي ۽ سوروڪن پيش ڪيو. انهن مفڪرن وٽ تاريخ جو مفهوم وسيع ٿي ويو آهي، انهيءَ ڪري انهن تاريخ ۾گردش جي عمل کي وڌيڪ چٽي نموني پيش ڪيو آهي.

هيگل (Hegel) انهيءَ ڳالهه ڏانهن اشارو ڪيو آهي ته انساني معاشري ۽ فطرت جي عمل ۾ فرق آهي. فطرت هڪ ئي قسم جي گردش ۾ رهي ٿي. انهيءَ ڪري ان جو ڪوبه نتيجو ڪو نه ٿو نڪري. مثال طور روزانو سج نڪري ٿو ۽ لهي ٿو وڃي ۽ ڏينهن رات ايندا ويندا رهن ٿا، موسمن جي تبديلي مقرر وقتن تي ٿئي ٿي، پر گردش جي انهيءَ عمل سان ڪائنات ۾ تبديلي ڪانه ٿي اچي، جڏهن ته انساني معاشرو جيڪا گردش ڪري ٿو. انهيءَ جي نتيجي ۾ تبديلي اچي ٿي ۽ اها تبديلي ترقيءَ جي شڪل ۾ ظاهر ٿئي ٿي. هو انهيءَ گردش کي خيال، ابتڙ خيال ۽ نئون خيال جڙڻ چوي ٿو. هڪ نظريو پيدا ٿئي ٿو. پوءِ انهيءَ ۾ اندرونيءَ تضادپڻ ٿا ۽ انهيءَ ڇڪتاڻ جي نتيجي ۾ ميلاپ سان جيڪو نظريو ۽ فڪر پيدا ٿئي ٿو اهو پيهر انهيءَ ڇڪتاڻ جي عمل مان گذري ٿو. انهيءَ طرح تاريخ هڪ نه ختم ٿيندڙ ڦيري دار دائري ۾ هلندي رهي ٿي. (Pareto) پريٽو وٽ تاريخي گردش

ٿن دورن ۾ ٿئي ٿي، پهريون حادثاتي، ٻيو مختصر عرصي جو ڦيرو، ٽيون ڊگهي عرصي جو ڦيرو.

حادثاتي ڦيرو وقتي حادثن ۽ واقعن جي نتيجي ۾ پيدا ٿئي ٿو، جيئن يورپ ۾ ١٨٤٨ع جو انقلاب يا ١٨١٥ع جي جنگ. جيتوڻيڪ ته انهن جا سبب وقتي هجن ٿا، انهي ڪري انهن جا اثر به وقتي ٿين ٿا. ٻيو ٽيون تاريخ ۾ سماجي عمل بدران اقتصادي عمل ۽ انهيءَ جي گردش کي چٽو ڪيو آهي. هن وٽ اهي اقتصادي ڦيرا اعليٰ طبقي جي رهائش، سندس طور طريقي ۽ سندس عمل ۾ ڦيرڦار هجن ٿا. هن وٽ طبقي جي گردش جو نظريو تمام اهم آهي، انهيءَ جو بنياد انهيءَ خيال تي آهي ته جهڙي طرح انسان جسماني، عقلي ۽ فني صلاحيتن سببان هڪ ٻئي کان مختلف ٿئي ٿو ۽ جيتوڻيڪ ته اعليٰ طبقي ۾ آهي صلاحيتون سرس هجن ٿيون، انهيءَ ڪري اهو معاشري جي سطح کان مٿي هجي ٿو ۽ ٻين طبقن کان وڌيڪ ترقي يافته هجي ٿو، پر هتي هي سوال پيدا ٿئي ٿو ته جيڪڏهن اعليٰ طبقو پنهنجي صلاحيتن سببان مٿيرو هجي ٿو ته پوءِ تاريخ ۾ سندس ذلت ڀريو زوال ڇو ٿو ٿئي؟ انهيءَ جو جواب ولس ڏاڍو اهم آهي. هو انهيءَ ڳالهه کي تسليم ڪري ٿو ته اميرن جو طبقو تاريخ ۾ سدائين عروج تي نٿو رهي ۽ ڪنهن نه ڪنهن ڏاڪي تي تاريخ مان ڪم ٿي وڃي ٿو، انهيءَ جا به سبب آهن، مثال طور جيستائين معاشري ۾ مقابلي جي جنگ

ٿيندي رهي ٿي ته انهيءَ ۾ باصلاحيت ماڻهو ڪامياب ٿين ٿا، اعليٰ طبقو جڏهن هڪ دفعو پنهنجي حيثيت کي پختو ڪري ٿو وٺي ۽ معاشي وسيلي تي قابض ٿي وڃي ٿو ته آهو پاڻ کي ٻين طبقن کان الڳ ڪري جدا ٿي وڃي ٿو. انهيءَ سببان ان ۾ نئون خون شامل نٿو ٿئي ۽ اهو آهستي آهستي ڪمزور ۽ ضعيف ٿيندو ويندو وڃي ۽ آخرڪار پنهنجي مخالفن هٿان ختم ٿي وڃي ٿو. ٻي صورت ۾ امرن جو طبقو مقابلي لاءِ همت، طاقت ۽ تشدد کي اختيار ڪري ٿو.

جڏهن انهيءَ ۾ سرمائيدار شامل ٿئي ٿو ته اهو دوکي ۽ سازش کي استعمال ڪري ٿو. انهيءَ سببان سماجي توازن بگڙندو رهي ٿو ۽ هيٺين طبقن جا ماڻهو اعليٰ طبقي ۾ شامل ٿيندا رهن ٿا ۽ اعليٰ طبقي جا ماڻهو هيٺين طبقي ۾ ويندا رهن ٿا انهيءَ حد تائين جو اعليٰ طبقو هيٺين طبقي هٿان پنهنجي شڪست تسليم ڪري ٿو.

اشپينگلر(Spengler)پهريون دفعو انهيءَ ڳالهه جي ڪوشش ڪئي ته تاريخ وسيلي واقعن کي مقرر ڪري ۽ تاريخي عمل مان جيڪي نتيجا پيدا ٿين انهن جي نشاندهي ڪري هن دنيا جي اٺن وڏين تهذيبن جو مطالعو ڪيو، جن پيدائش کان وٺي موت تائين گردش پوري ڪئي، هن انهن تهذيبن جو ذڪر نه ڪيو آهي جيڪي انهيءَ گردش کي پورو نه ڪري سگهيون ۽ شروعاتي يا وچ وارن مرحلن ۾ ئي ختم ٿي ويون.

اشپينگلر انهن تهذيبن جي مطالعي کان پوءِ انهي نتيجي تي پهتو ته اهي تهذيبون نه خدا جي مرضي سان گردش ڪن ٿيون ۽ نه ئي وري انساني خواهشن سببان پر انهيءَ تاريخي عمل جي پٺيان ڪجهه اهڙيون پراسرار قوتون آهن جيڪي تهذيب کي بلندي تائين وٺي وڃن ٿيون ۽ انهيءَ کي هيٺ ڪيرائي ٽڪر ٽڪر ڪري ڇڏين. هو تهذيب جي گردش جو عرصو هڪ هزار سال مقرر ڪري ٿو، جنهن ۾ هر تهذيب پنهنجي ابتدائي زماني کان گرمي، سرءُ، سياري ۾ گردش ڪندي ختم ٿي وڃي ٿي. پنهنجي انهيءَ مطالعي کان پوءِ هو ان نتيجي تي پهچي ٿو ته ٻين تهذيبن وانگيان مغربي تهذيب به زوال جي عمل مان گذري رهي آهي. هو انهيءَ ڳالهه تي زور ڏئي ٿو ته انهيءَ زوال کي قبول ڪرڻ گهرجي ۽ هڪ يوناني هيري وانگيان موت لاءِ تيار رهڻ کپي. اشپينگلر تهذيب جو مطالعو حياتياتي (Biological) نقطه نظر کان ڪيو آهي. هن وٽ تاريخ ۽ تقدير لازم ملزوم آهن. انسان انهيءَ تاريخ عمل کي نه روڪي ٿو سگهي ۽ نه ئي تبديل ڪري سگهي ٿو. بروڪس آڊمس انساني معاشري جي گردش جا جيڪي رستا مقرر ڪيا آهن سي هن ريت آهن.

معاشرو وحشي دؤر ۽ تهذيب جي دؤر جي وچ ۾ گردش ڪندو رهي ٿو. شروع ۾ معاشرو آڙيل پکڙيل هجي ٿو بعد ۾ اهو پاڻ کي متحد ڪري ٿو وٺي جڏهن اهو ٽڙيل پکڙيل

حالت ۾ هجي ٿو ته انهي وقت اهو مذهبي ۽ فوجي
ڪارناما سرانجام ڏئي ٿو، پر جيئن اهو مضبوط ٿيندو
ٿو وڃي ته ان ۾ واپار، دولت ۽ نفعي جا جذبا پرورش
پائين ٿا ۽ اهي وصفون بهادريءَ ۽ دليري جي جڳهه
وٺن ٿيون. ان جي ذهنيت ۾ لالچ سمائجي وڃي ٿي
۽ سرمايو سين تي اقتدار حاصل ڪري وٺي ٿو. مضبوطي
جي پوئين دؤر ۾ معاشي ۽ سائنسي ذهانت جو چوڙول
هجي ٿو. جڏهن ته تخيل، جذبن، بهادري ۽ فن لطيف
جون صلاحيتون زوال پذير ٿي وڃن ٿيون. بهادري جي
جڳهه پئسن ڪمائڻ جون صلاحيتون وٺن ٿيون ۽ ڏاهپ
جي جڳهه تي ذاتي عنصر اچي وڃي ٿو. انهيءَ جو
مثال مغربي تهذيب جو موجوده دؤر آهي، جنهن ۾
شاعري جو ميناج ختم ٿي چڪو آهي، ڊرامو مري
چڪو آهي ۽ واپار جا پوچاري آرٽ جي خوبصورتي
کان بي خبر ٿي چڪا آهن.

اشپينگلر ۽ بروڪس اڊمس مغربي تهذيب کي زوال
پذير تهذيب قرار ڏنو اهي، انهيءَ تي سوال ٿو پيدا
ٿئي ته ڇا واقعي مغربي تهذيب زوال پذير آهي؟ ۽
جيڪڏهن ائين آهي ته ڇا اها به ٻين تهذيب وانگيان
موت جي هنج ۾ هلي ويندي؟ ڇا انهيءَ کي موت کان
بچائي سگهجي ٿو يا نه؟ پهرين مهاڀاري لڙائي کان پوءِ
مغربي تهذيب پنهنجي عروج تي هئي ۽ اهو خيال مقبول
ٿي رهيو هئو ته انسان ڌرتي تي جنت جوڙي ورتي آهي

پر جنگ انهن سيني خيالن کي ٽوڙي ڀوڙي ڇڏيو ۽ مغرب وارن اڳيان اها تلخ حقيقت سامهون آئي ته مغربي تهذيب انهيءَ زوال سان منهن مقابل آهي، جنهن جو شڪار قديم تهذيبون ٿي چڪيون آهن. انهيءَ ڪري ٿاٿن بي افسوس ۽ مايوسي جي ماحول ۾ انهيءَ ڳالهه جي ڪوشش ڪئي ته دنيا جي تهذيب جي اڀياس کان پوءِ ڪو رستو ڳولي ڪڍي جنهن ذريعي مغربي تهذيب کي بچائي سگهجي. سندس گردش جي نظريئي ۾ حياتياتي (Biological) ۽ نامياتي (Organic) ارتقا ۽ عيسائي نقطه نظر شامل آهن. سندس نظريئي جو بنياد انهيءَ ڳالهه تي آهي ته خدا تاريخ جوڙڻ وارو آهي. جڏهن اهو سوال پيدا ٿئي ٿو ته خدا تاريخ کي ڪهڙي مقصد تحت جوڙيو آهي؟ ته ان جو جواب ٽائن بي وٽ هن طرح آهي ته اهو ڄاڻڻ اسان جي وس ۾ ناهي ۽ ان جو هڪ ئي رستو آهي ۽ اهو آهي تصوف ۽ وجد جنهن جي وسيلي ئي هن ڪائنات جي تخليق جو مقصد ڄاڻي سگهجي ٿو. ڇاڪاڻ ته خدا تاريخ انسانن وسيلي جوڙي آهي. انهيءَ ڪري انسان کي سمجهي خدا جي منصوبي کي به سمجهي سگهجي ٿو. ٽائن بي دنيا جي تهذيبن کي ٽن درجن ۾ ورهائي ٿو.

١ــ اهي تهذيبون جيڪي پنهنجي شروعاتي دور ۾ ئي ختم ٿي ويون.

٢ــ اهي تهذيبون جيڪي هڪ ڏاڪي تي پهچي.

ٿيهي رهيون.

٣- اهي تهذيبون جيڪي درجه بہ درجه، ڏاڪي بہ ڏاڪي، وڌيون ويجهيون ۽ ترقيءَ کان پوءِ ختم ٿي ويون. ٽائن بي (Toyanbee) انهيءَ ڳالهه جي نشاندهي ڪري ٿو تہ تهذيب جي ترقي ۽ انهيءَ جي عروج ۾ چئلينج ۽ ان جي جواب جو هٿ هجي ٿو. جيڪا تهذيب زميني ۽ آسماني، سماجي ۽ معاشي ۽ سائنسي ۽ فني مسئلن جو مؤثر جواب نٿي ڏئي سگهي تہ اهڙي تهذيب ختم ٿي وڃي ٿي.

انهيءَ کان پوءِ تهذيب جي ترقي ۾ هو تخليقي شخصيتن کي اهميت ڏئي ٿو. اهڙيون عظيم شخصيتون صوفي، پير، پيغمبر، شاعر، جنرل، سياستدان، مؤرخ ۽ فلسفي هجن ٿا، جيڪي تهذيب کي تخليق ڪن ٿا، ان کي وڌائين ويجهائين ٿا، عوام جو ڪم رڳو پوئواري ڪرڻ هجي ٿو. تهذيب جي ترقي انهيءَ وقت رڪجي ٿي وڃي جڏهن تخليقي ٽورائي ۽ تخليقي شخصيت غلطي مٿان غلطي ڪري ٿي ۽ چئلينج جو ڪو مؤثر جواب نٿي ڏئي سگهي، جنهن جي نتيجي ۾ عوام پراڻي قدرن ۽ دولت جي پوئواري ڪرڻ لڳن ٿا. انهيءَ وقت تمدن ڀڄڻ ڀرڻ جي عمل سان منهن مقابل ٿئي ٿي. ڇا تهذيب کي انهيءَ مرحلي تي زوال کان روڪي سگهجي ٿو؟ انهيءَ جو جواب ٽائن بي هي ٿو ڏئي تہ جيڪڏهن فرقہ بندي ۽ اختلاف ختم ٿي وڃن تہ انهيءَ صورت ۾ زوال جو

عمل بيهي سگهي ٿو ۽ تهذيب هڪ جڳهه تي مستقل نموني بيهي ٿي رهي. انهيءَ چند چاڻ ڪان پوءِ هو مغربي تهذيب کي تڪليفن جي دؤر ۾ ڏسي ٿو. جيڪو زوال پذير تهذيب جو آخري دؤر هجي ٿو. انهيءَ آخري دور ۾ معاشرو اندروني جهڳڙن ۾ ورتل هجي ٿو، تخليقي تورائي اقتدار ۾ هجي ٿي، مذهب جو زوال ٿئي ٿو. صنعتي ترقي ۽ جمهوريت مغربي تهذيب جا ٻه اهم جزا آهن، جيڪي انهيءَ کي زوال طرف وٺي پيا وڃن، صنعتي ترقي جو نتيجو اهو نڪرندو ته مزور يا ته مشينون ٿي ويندا يا ته بيروزگار ۽ اها صنعتي ترقي خدا جي جڳهه، دولت کي ڏئي ڇڏيندي. جمهوريت به روحاني زوال طرف وٺي ويندي، ڇاڪاڻ ته ثقافت جڏهن عوام تائين پهچي ٿي ان جو زوال شروع ٿئي ٿو. تنهڪري ٽائن بي وٽ مغربي تهذيب جي زوال کي روڪڻ جو اڪيلو علاج مذهب جي بحالي ۾ آهي.

سوروڪن تاريخي عمل کي ٻن مرحلن ۾ گردش ڪندو ڏسي ٿو. پهريون ذهني (Ideational) جنهنجا اثر مثبت ٿين ٿا ۽ ٻيو محسوساتي (Sensate) جنهنجا اثر ناڪاري ٿين ٿا. هر تهذيب انهن ٻن دائرن ۾ گردش ڪري ٿي مثال طور يوناني تهذيب ڇهين صدي قبل مسيح ۾ ذهني هئي، پر چوٿين صدي قبل مسيح ۾ اها محسوساتي ٿي وئي. جڏهن محسوساتي تهذيب پنهنجو دائرو پورو ڪري ٿي وٺي ته انهيءَ وقت تبديلي جا

اڄ هر تهذيب ۾ هجن ٿا، اهي هڪ نئين تهذيب کي جنم ڏين ٿا.

اشپينگلر ۽ ٽائن بي وانگيان سوروڪن به مغربي تهذيب کي زوال پذير ڏسي ٿو. انهيءَ زوال جون نشانيون هي آهن ته معاهدا ۽ عهدناما پنهنجي طاقت وڃائي رهيا آهن، اخلاقي قدرن جي جڳهه سازش ۽ فريب وٺي رهيو آهي، اڪثريت لاءِ آزادي خواب بڻجي وئي آهي، جڏهن ته اقليت لاءِ اها آزادي بي لغام آهي. انهن حالتن ۾ آمرانه ذهن ۽ سازشي ماڻهو طاقت ۾ اچي رهيا آهن. جيڪڏهن اها صورتحال رهي ته عوام کي ماني جي جڳهه تي بارود ڏنو ويندو ۽ معاشرو ٽڪر ٽي ويندو. تاريخ ۾ گردش جي نظرين مايوسي ۽ نااميدي پيدا ڪئي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ گردش جي عمل ڪري هر تهذيب ۽ معاشري کي زوال مان گذرڻ لازمي ٿي پيو. اهي انساني تهذيب کي اهڙي چڪر ۽ گردش ۾ مبتلا ڪري ٿا ڇڏين جنهن ۾ ڇوٽڪاري جو ڪوبه رستو ناهي. انهيءَ ڪري گردش جي نظرين جي روشني ۾ انساني تهذيب ۽ تمدن جي ترقيءَ سمجهڻ ۾ ڏکيائي پيش اچي ٿي.

تاريخ ۽ ترقيءَ جو نظريو

تاريخ ۾ گردش جي نظريي انسان کي اهو سوچڻ تي مجبور ڪيو ته ڇا انسان جو مقدر ئي اهو آهي ته هو هڪ ئي دائري ۾ ڦرندو رهي؟ ڇا اهو هڪ ڏکوئيندڙ عمل ناهي جو انسان پنهنجي ذهانت ۽ صلاحيتن جي باوجود مقدر جي مقرر ڪيل رستن جي چڪر ۾ ڦاٿو رهي ۽ کيس ڇوٽڪاري جو ڪو به رستو نه ملي؟ جيڪڏهن ماڻهو هڪ ئي دائري ۾ گردش ڪري رهيو آهي ته پوءِ انساني تهذيب جي واڌ ويجهه ۽ ترقيءَ کي ڪيئن سمجهجي؟

جيڪڏهن موت ۽ زندگي، عروج ۽ زوال، بلندي ۽ پستي جا اهي لاها چاڙها انساني عمل ۾ لوهي زنجيرون وجهي چڪا آهن ته پوءِ انسان جي سڄي محنت ۽ جدوجهد بي مطلب ٿي وڃي ٿي. تاريخ جي مطالعي مان اهو سوال به ذهن ۾ اچي ٿو ته ڇا انسان پاڻ کي تقدير جي حوالي ڪري ڇڏيو آهي؟ يا اهو ته هن پاڻ کي تاريخ جي انهيءَ قيد مان آزاد ڪرائي ورتو آهي ۽ لڳاتار ترقيءَ طرف وڌي رهيو آهي. جڏهن مؤرخن ۽ مفڪرن قديم آثارن ۽ تاريخي واقعن جي مدد سان ماضي جو اڀياس ڪرڻ شروع ڪيو ته ڪين انهيءَ ڳالهه جو احساس ٿيو ته ماڻهوءَ ماضي کان وڌي هيل تائين

لحظي به لحظي، درجي به درجي، ڏاڪي بہ ڏاڪي ارتقائي نموني ترقي ڪئي آهي، انساني تهذيب هڪ جڳهہ بيهي نہ رهي آهي، پر لڳاتار اڳتي وڌي رهي آهي. قومن جو عروج ۽ زوال برابر ٿيندو رهيو آهي، تهذيبون برابر ابتديون ۽ وينديون رهن ٿيون ۽ معاشرا برابر ٺهندا ۽ ڊهندا رهن ٿا، پر انهن سڀني جي باوجود تاريخي عمل سدائين اڳتي طرف وڌي رهيو آهي. تاريخي واقعا هڪ زنجير وانگيان آهن جي هڪ ٻئي سان مليل آهن ۽ پکڙجندا پيا وڃن.

ارتقا ۽ ترقي جي نظرين انسان کي اهو پيغام ڏنو تہ انسان رڳو مجبور ۽ تقدير هٿ قيد ناهي، پر اهو لڳاتار اڳتي وڌي رهيو آهي ۽ انساني تهذيب ۽ تمدن سدائين ترقي جي رستي تي روان دوان آهي.

ارتقا ۽ ترقي جي نظرين جا بنياد جن خيالن تي رکيل آهن اهي هن ريت آهي.

١- پهريون خيال هي آهي تہ هر معاشري جي بنيادي خاصيت تبديلي جو عنصر آهي. جڏهن اسان حال جو اڀياس ڪيون ٿا تہ انهيءَ ۾ ۽ ماضي ۾ وڏو فرق نظر اچي ٿو تنهنڪري اسان انهيءَ نتيجي تي پهچون ٿا تہ حال جو اهو فرق ماضي ۾ تبديلي سببان آيو آهي. انهيءَ مان ثابت ٿيو تہ تاريخي عمل جو هڪ تمام اهم قانون "تبديلي جو قانون" آهي.

٢- تبديلي معاشري جو هڪ فطري عمل آهي،

جيڪڏهن ڪنهن معاشري ۾ ماٺار آهي ته ان جو سبب حادثا ۽ غير معمولي واقعا هجن ٿا.

٣- معاشري جي تبديلي ۾ انساني صلاحيت ۽ قوتن جو هٿ هجي ٿو. تبديلي جي خواهش نه صرف انسان ۾ ٿئي ٿي، پر انسان جي جوڙيل ادارن ۾ به هجي ٿي، پر ان کان سواءِ ٻاهريان سبب به تبديلي جو ڪارڻ بڻجن ٿا. جيئن ٻيا معاشرا ۽ سندن ثقافتي اثر، پر ٻاهريان عنصر تبديلي جي رستي کي مقرر ڪري نٿا سگهن. اهي تبديليءَ جي رفتار تي اثر انداز ضرور ٿين ٿا، پوءِ تبديلي کي پنهنجي مرضيءَ مطابق قابو نٿا رکي سگهن.

٤- اها تبديلي جيڪا معاشري جي نوعيت، بناوٽ ۽ ڍڪيائيءَ کي ڦي بدلائي ڇڏي اها ڏاڪي به ڏاڪي ۽ آهستگي سان اچي ٿي.

٥- انساني معاشري ۾ تبديلي ڪنهن مقصد تحت ٿئي ٿي، مقصد مقرر ڪرڻ جو عنصر انساني فطرت ۾ لڪل ٿئي ٿو.

٦- معاشري جي تبديلي سادگي کان پيچيدگي طرف وڌي وڃي ٿي، انهيءَ ۾ هميشه ڦهلاءُ هجي ٿو.

٧- تبديلي جا قانون هر زماني ۾ هر حالت ۾ هڪ ئي نموني سان عمل ڪن ٿا. ان جي مدد سان ڪنهن به معاشري جي تبديلي ۽ ارتقا جي عمل کي سمجهي سگهجي ٿو ۽ ان جي مدد سان تاريخ ۾ ڪنهن هڪ منصوبي کي کولهي سگهجي ٿو.

جڏهن اسان تاريخي عمل ۾ ارتقا جو لفظ استعمال ڪريون ٿا ته انهي مان مراد اهڙي ترقي هجي ٿي، جيڪا آهستي آهستي ۽ ترتيب سان ٿي هجي. جڏهن ته ترقي جو مطلب سڌارو يا ڪنهن شيءِ جو بهتر ٿيڻ هجي ٿو. ترقي هڪ اضافي تصور آهي ۽ اسان وٽ اهڙو ڪوبه ماڻ ڪونهي جنهن وسيلي اسان ڪنهن معاشري کي ترقي يافته ۽ غير ترقي يافته چئون.

ترقي جو نظريو ارڙهين صدي جي يورپي مفڪرن جي پيداوار آهي. جيڪو خاص حالت ۾ پيدا ٿيو. اهو آهو زمانو هو جڏهن يورپي معاشرو، سائنسي، فني ۽ اقتصادي طرح ترقي ڪري رهيو هو ۽ ايشيا، آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا جي ملڪن کي پنهنجو غلام بڻائي رهيو هو. جڏهن يورپي سياحن ايشيا، آفريڪا ۽ آمريڪا جي معاشرن کي ڏٺو ته هنن يورپي تاريخ جي مدد سان يورپي معاشري جي شروعاتي دور ۽ انهن کي پاڻ ۾ ڀيٽي ڏٺو ۽ هڪجهڙايون ڳوليون. مثال طور آمريڪا جا ريڊ انڊين قبيلا انهيءَ وقت انهيءَ ڏاڪي تي هئا جتي شروعات ۾ يوناني ۽ رومي هئا. انهن جي عقيدن، روايتن ۽ ادارن جي هڪجهڙائي سندن ترقيءَ جي نظرئي کي اڳتي وڌائڻ ۾ مدد ڏني.

ترقيءَ جي نظرئي کي سمجهڻ ۾ وڏيڪ ڏکيائي تڏهن پيش آئي جڏهن ڊيڪارٽ (Descartes) چيو ته خدا فطرت ۾ ڪجهه قانون جوڙيا آهن، تنهن ڪري جيڪو ڪجهه

به ٿئي ٿو اهو انهن قانون سببان ٿئي ٿو. انهيءَ ڪري دنيا جي ارتقا خدا جي جوڙيل قانونن مطابق ٿئي ٿي ۽ اهي قانون اڻ ٽر آهن. انهيءَ ڪري هڪجهڙا نتيجا هر دؤر ۾ هر جڳهه نڪرن ٿا. انهن قانونن کي عقل ۽ دليل ذريعي سمجهي سگهجي ٿو، پر جڏهن اهو ڏٺو ويو ته دنيا جي مختلف معاشرن ۾ ثقافت جا بنياد الڳ الڳ آهن ۽ ترقيءَ جي رفتار به مختلف آهي ته ان جو جواب هي ڏنو ويو ته هر معاشري ۽ ثقافت جو بنياد هڪ ئي آهي، پر فرق صرف "ترقي ڪيل" ۽ "ترقي ڪندڙ" ۾ آهي.

ترقي ڪيل ۽ ترقي ڪندڙ معاشرن جي فرق کي چٽو ڪرڻ لاءِ ترگوٽ (Turgot) انساني معاشري جا ڏاڪا مقرر ڪيا آهن مثال طور هو انساني معاشري ۽ ترقيءَ کي هن نموني بيان ڪري ٿو.

پهريون دور شڪاري سماج جو هجي ٿو، ان کان پوءِ ڌڪاتي (Pastoral) ۽ ان کان پوءِ پوکيءَ جو دور اچي ٿو. يورپي معاشرو ان ڏاڪن مان گذري موجوده شڪل کي پهتو آهي ٻين معاشرن کي به انهن ڏاڪن مان گذرڻو پوندو. ١٨ صديءَ جي مفڪرن ۽ مؤرخن تاريخ کي انهيءَ نقطهء نظر سان ڏسڻ شروع ڪيو. انهيءَ مطالعي کان پوءِ ڪين مختلف انساني معاشرن ۾ هڪجهڙائيون نظر آيون، انهيءَ نقطهء نظر کان جيڪي تاريخون لکيون ويون آهن، انهن ۾ وحشي

دور کان وٺي تهذيب جي دور تائين تاريخ کي سلسليوار بيان ڪري انسان جي ارتقا ۽ ترقي کي ثابت ڪيو ويو آهي.

١٨ صديءَ جي مؤرخن جو نقطهٔ نظر هيءُ هو ته تاريخي واقعن جي بيان جو ڪجهه لڪيل ڇپيل آهي ان کي ٻاهر ڪڍڻ کپي ۽ انهيءَ ذريعي تاريخ جي روح کي کولڻ وڃي. انهن تاريخ کي سن وار ترتيب سان لکڻ وارن کي حقارت سان ڏٺو ۽ تاريخ ۾ وقت ۽ عرصي کي مقرر ڪرڻ لاءِ سن وار ترتيب کي استعمال نه ڪيو، پر قومن جي علم ذريعي تاريخ کي مختلف درجن ۾ ورهايو ۽ انهن جا مختلف نالا رکيائون. مثال طور جهالت، غير يورپيءَ ۽ غير يورپي ثقافت کان تعليم، پوکي، واپاري ۽ يورپي ثقافت تائين يا آزاد جنسي تعلقاتن کان هڪ زال تائين ۽ ڪميون کان ذاتي ملڪيت تائين، فطرت جي پوڄا کان توحيد ۽ سادگيءَ کان پيچيدگيءَ تائين، وغيره وغيره.

جڏهن انسان تاريخ کي ارتقا ۽ ترقيءَ جي نقطهٔ نظر سان ڏسون ٿا ته انسان کي احساس ٿئي ٿو ته تاريخي عمل لڳاتار ارتقائي شڪل ۾ ترقيءَ طرف وڌي رهيو آهي، ترقيءَ جون ٻه شڪليون انسان کي تاريخ جي مطالعي سان چٽيون نظر اچن ٿيون.

پهريون انسان جو فطرت جي مقابلي ۾ فتحمند ۽ سوڀارو ٿيڻ، فطرت ۽ انسان جي درميان ڇڪتاڻ تاريخ

جو سڀ کان زياده ڇرڪائيندڙ ۽ دلڪش باب آهي.
انسان پنهنجي شروعاتي زماني کان جڏهن فطرت مٿس
غالب هئي ۽ هو سندس سامهون مجبور هو فطرت سان
ڀرپور جنگ جوٽي. چنڊ، تارا، سج، وڻ ۽ جانور
جڏهن سندس لاءِ ديوتائن جو درجو رکندا هئا، هڪ
هڪ ڪري پراسراريت ۽ مٿاهون درجو وڃائيندا ويا ۽
انسان هٿان پنهنجي هار قبول ڪندا ويا. فطرت آهستي
آهستي انسان سامهون پنهنجيون ڪمزوريون ظاهر ڪندي
رهي ۽ انسان جي ذهانت ۽ صلاحيت ان جي مقابلي
۾ وڌندي وئي ۽ شروعاتي دور جو ٻنل، هيسيل ۽
خوف زده ماڻهو طوفانن، ٻوڏن، موسمن ۽ دهشتناڪ
جانورن تي قابض ٿي ويو. فطرت جي پراسراريت جا
پردا هڪ هڪ ڪري کلندا ويا ۽ حقيقت ته ان پردا
کڄڻ لڳا. انسان ۽ فطرت جي جنگ انهيءَ ڳالهه طرف
اشارو ڪري ٿي ته هي عمل ڪڏهن به بيٺل ۽
ساڪت نه رهيو آهي ان ۾ سدائين ڇرپر رهي آهي.

ٻيو اهم سبق جيڪو تاريخ مان ملي ٿو اهو هيءَ
ته انساني معاشرن ۾ طبقاتي ورهاست عوام جي گهڻائي
کي تباهه ۽ برباد ڪيو هو، بادشاهن اميرن ۽ جاگيردارن
کي پنهنجي رعيت تي غلبو هو ۽ ماڻهن جي گهڻائي
پنهنجي عزت ۽ عظمت کان محروم، جهالت ۽ اڻ ڄاڻائي
جي اونداهين ۾ گم هئي. تاريخ مان ثابت ٿئي ٿو
ته عوام جي غلاميءَ جون اهي زنجيرون به آهستي

آهستي ٿئي رهيون آهن ۽ دنيا جي هر معاشري ۾ عوام ۾ عقل، سمجهه ۽ سجاڳپ پيدا ٿي رهي آهي ۽ مٿيان طبقا پنهنجو اثر ۽ طاقت آهستي آهستي وڃائي رهيا آهن. دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ عوام جون تحريڪون پنهنجن حقن ۽ عظمت لاءِ جنگ ڪري رهيون آهن. اهو اهو پهلو آهي جيڪو واضح ڪري ٿو ته ترقي لڳاتار جاري آهي ۽ تاريخي عمل سدائين اڳتي وڌي رهيو آهي.

پڙهندڙ نسُل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين “ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندَڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، چُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، ياڙي، ڪاٺُو، ياڄوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪٽي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنى e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪارِي تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جَهڙيءَ طرح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَبِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن ڪي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن ڪي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالههَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿَيءِ، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪَٽين، جيڪي بہ ڪَٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڻجاڻائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‍ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چوء، چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽتر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻَ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ياڪِي پائي چيو تہ ”منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)